

Copyright © dela Mirka Kovača zastupa Fraktura

Copyright © Rada Iveković i Fraktura

Copyright © 2021 ovog izdanja Udruženje KROKODIL

Projekat Zajednička čitaonica organizuje Udruženje KROKODIL.

krokodil
Engaging Words

Izdavanje ove knjige je omogućila organizacija:

FONDACIJA ZA OTVORENO DRUŠTVO, SRBIJA
OPEN SOCIETY FOUNDATION, SERBIA

•

ZAJEDNIČKA ČITADNICA #8: NEPRILAGOĐENOST

Tekstovi:

Mirko Kovač

Rada Iveković

-

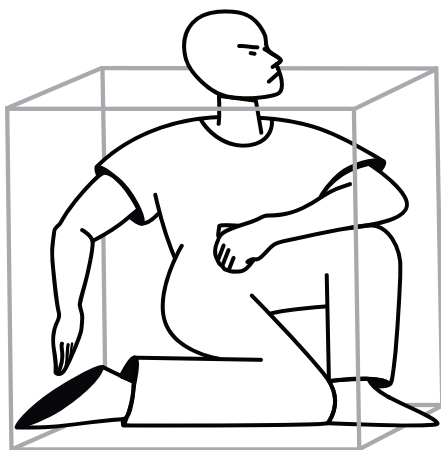
O PROJEKTU ZAJEDNIČKA ČITALNICA

Ediciju *Zajednička čitaonica* čine tekstovi pisaca i spisateljica koji su pisali ili pišu na zajedničkom jeziku, bez obzira na to da li su svoj jezik nazivali ili nazivaju bosanskim, crnogorskim, hrvatskim ili srpskim, ili za njega koriste ili su koristili neki drugi naziv. Njihov rad stvorio je i stvara zajedničku riznicu u koju je pristup moguć bez jezičkih poteškoća i prevođenja i koja ostaje otvorena svima nezavisno od političkih promena unutar samog geografskog prostora koji je obuhvaćen zajedničkim jezikom. U toj riznici pronalazimo i iznova promišljamo nezaobilazne tekstove na ključne teme današnjice, a te radove, iz bliske ili dalje prošlosti, prate *odgovori* savremenih autorki i autora pisani specijalno za ovu ediciju. Cilj *Zajedničke čitaonice*, dakle, jeste stvaranje *pojmovnika* koji će čitatelju omogućiti ne samo lakše snalaženje u susretu s aktuelnim problemima i pojavama već i vrhunski književni užitak.

Sam projekat *Zajedničke čitaonice* kojeg, uz istoimenu ediciju, čini i serija javnih debata, predstavlja direktni nastavak projekta *Jezici i nacionalizmi*. Inspirisana ovim projektom i posledičnom *Deklaracijom o zajedničkom jeziku*, *Zajednička čitaonica* želi pokazati svu raznolikost i bogatstvo četiri ravnopravne, standardne varijante našeg policentričnog jezika. Na njemu je nastala, pa i dalje nastaje, jedna velika evropska književnost unutar koje se knjige i njihovi pisci slobodno kreću bez pasoša i putovnica, bez provere porekla i nametanja ekskluzivnog vlasništva.

Iako mu nedostaje jedan naziv, kako je obično slučaj s jezicima, smatramo da ta neobičnost samo predstavlja poziv i dodatni izazov da se taj jezik neprestano otkriva u svim njegovim standardnim i dijalektalnim oblicima, književnosti, filozofiji, muzici i popularnoj kulturi, regionalnim prožimanjima, internacionalnim uticajima te istorijskom razvoju. Na tu avanturu otkrivanja pozivamo čitateljice i čitatelje koji govore, koriste, stvaraju i žive zajednički jezik i kojima on jedino i pripada, ma gde bili.

(NE)PRILAGOĐEN

Mirko Kovač

Tko smo, što smo?

Katkad mi se čini da se više od drugih pitamo tko smo, što smo, odakle smo, komu pripadamo, čiji smo i kamo idemo, premda su to vječna filozofska, pa i spisateljska pitanja što nas danomice kopkaju, jer su primamljiva za odgonetanje, a odgovori pobuđuju znatiželju; svatko ima svoju priču i svatko je priča na svoj način – pa ipak sam se uvjerio da nismo jedini koji o tomu pričaju, gdje god sam boravio, od sjevera do juga, sugovornici bi, čim se malo opustimo i zagrijemo čašicom pića, razvezli o svojim korijenima, „moji potječu iz...”, „u mojim žilama kola mješavina krvnih zrnaca”, „jedna je moja prabaka iz...” itd., a vrli stručnjaci danomice izvlače nauk da je „kriza identiteta” jedina trajna kriza koja se samo na ovaj ili onaj način ublažuje i prividno sređuje, pa opet izbija, jer smo nepovjerljivi

prema onome što su nam očevi ostavili; moramo imati i svoje avanture, moramo čeprkati ispod tla na kojemu stojimo. Ništa nije istraženo, ma koliko mi vjerovali da jest. Ono što je iza nas, ponajviše je proizvod „mitotvorne svijesti”. Patrick Geary u svojoj knjizi *Mit o nacijama* govori o tome da nacije nisu nastajale Božjom voljom, nego spletom raznih okolnosti, bračnim i rodbinskim vezama domorodaca, osvajača, došljaka i raznih klanova i plemena, diferencirale se kao sekte i to najčešće kroz vjerske integracije i tako sve više prerastale u društvene zajednice. On povlači paralelu između afričkih Zulua i europskih naroda; ta su lutanja vodila u miješanja i spajanja, iz čega proistječe da nema čistokrvnog naroda. Geary veli da ove „rijeka koje čine narode nastavljaju teći, ali vode prošlosti nisu vode sadašnjosti”.

Ako smo definirali vlastiti identitet, bilo kao način „individualnog djelovanja”, bilo kao fantaziju, kao nedostatak, kao nešto sigurno, nepromjenljivo, čvrsto ili kao nešto što smo izgubili i više to ne tražimo, jer se od nas udaljilo – dakle, ako smo barem nešto od toga razriješili, onda ćemo ta pitanja tko smo i što smo razmatrati filozofski i varirati teme o smislu života, smrti, nirvani, ili o bilo čemu što smo spoznali, pa bilo to i ono Tinovo iskustvo:

*Mi smo išli putem. Put je bio dug.
Kasno opazismo da je taj put krug.*

Psiholozi tvrde da se danas pojedinac „u prvom redu definira uz pomoć identiteta”. Ali što ako ne znam tko sam ili sam to ostavio iza sebe ili sam zaboravio („nisam ponio fotke prošlosti, nemam vam što pokazati, ne znam tko sam”, davno je pjevao W. C. Williams), a od onoga što znam izgradio neki svoj identitet, svoju viziju identiteta koja na mahove nije stvarna, nego je gotovo fikcija. Ako sam razradio svoj mit o korijenima da bih bježao od već ustaljene fabule o korijenima, nisam to činio da bih nekamo odmaglio iz stvarnog svijeta, nego sam jednostavno iskazivao odbojnost prema onima koji točno znaju što su i tko su, koji sve znaju o svojim precima, koji listaju rodoslove i ponosno ističu kako pripadaju nekomu i kako nisu sami i ostavljeni, te kako se najbolje osjećaju među svojim. Svoje i svojatanja izbjegavao sam još od najranije dobi; bio sam neprilagodljiv, čak i divalj.

Stranac među svojim

Već nakon mojih prvih literarnih radova i nesuglasica oko njih, na mene se bijahu najviše okomili oni koje nazivamo *svojima*, a svaka jedva pismena protuha iz moje okoline dočekala me teškim moralnim maljem i zlorado mi podastirala neke svoje dokaze kako sam okaljao obraz

užoj i široj porodici, jer da su oni davno, još dok sam bio jedan od najgorih učenika, shvatili da sam u žitu porodice kukolj koji valja trijebiti. Ali ako sam uopće nešto bio, barem kao mladunče u nekom jatuu, u nekom gnijezdu, onda sam ponajprije bio rugalica; svakomu od onih glava obiteljskih umio sam se narugati, a kako sam dobro pisao, vazda sam ih ismijavao u školskim domaćim zadaćama. Jednom je zasjedalo „plemensko vijeće” na kojemu se naklapalo kako me treba „isključiti iz zajednice”, čijim se članom nikad i nisam osjećao. Htjeli su me ukalupiti, bilo mi je namijenjeno to i to, željeli su da budem točno kao i oni, ali ja ništa njihovo nisam usvajao, nijedna moja crta nije se dala asimilirati, zna to dobro moj prijatelj, sada umirovljeni profesor, s kojim sam se kao dječak bio odmetnuo u šumu; nedavno mi se javio iz Crne Gore i podsjetio me da smo 40 dana, bježeći od svojih, proveli kao Indijanci hraneći se u divljini svime što je bilo jestivo, pa i onim što nije. Veliki američki pjesnik i esejist iz 19. stoljeća Ralph Waldo Emerson jednom je rekao da je „društvo u zavjeri protiv ljudske prirode svakog svog člana, jer zahtijeva usklađenost kao vrlinu, a zazire od samopouzdanja i individualiteta”.

Sada mi se čini da sam još kao pučkoškolac pokazivao odbojnost prema svemu što je ustaljeno i nametnuto kao neko pravilo. Ne mislim da je to vrlina kojom se hvastam, ali zasigurno je taj instinkt činio svoje i vukao me sve

više u „društvo neprilagođenih”, na sam rub otpadništva. Na satovima predvojničke obuke bio sam najgori i uvijek na začelju. Riječi nastavnika predvojničke da u meni raste „unutrašnji neprijatelj” razumio sam mnogo godina kasnije kada je ta ista formulacija objavljivana u novinama u vrijeme hajke na mene i moj roman prvijenac, a i na neke moje kasnije radove.

Od novinskih izrezaka sastavio sam svojevrsni *Registar uvreda*, malu „bijelu knjigu” koju danas listam krajnje ravnodušno. Nailazim na mnoga imena davno zaboravljena i već potonula, pa i na ime književnog autoriteta iz toga vremena Vlatka Pavletića, utjecajnog ideologa, koji me u listu *Telegram* naziva „skandal-majstorom”, a na njega se nadovezuje stanoviti Ralić u listu *Komunist* optužujući me da sablažnjavam i da to činim svjesno, te da se ne radi o „psihijatrijskom slučaju”, kako su me u Mostaru opisivali „kulturnjaci” (rasprava je objavljena u beogradskom listu *Svet*), nego o „svjesnoj raboti jednog mladog i neprilagođenog pisca koji se očigledno muči s identitetom”. Ha, ha, ha, ma s kakvim identitetom? Zašto bi me mučilo ono što me se nije ticalo? Taj je ideolog mislio da ja želim biti ono što je on bio, a ja sam upravo od toga zazirao i razvijao svoju „obrambenu izolaciju”. Tih godina prilagodbe komunisti su mnoge s kojima se nisu slagali nazivali šovinistima i tako su počeli njegovati šovinizam, koji će napokon, kad sustav

ode k vragu, postati njihovo glavno utočište. Mnogi koje su nazivali šovinistima to su doista i postali, „komunisti su nas ni krive ni dužne gurnuli u šoviniste i mi smo tu ostali”, izjavila je jedna šovinistička perjanica svodeći račune sama sa sobom. Savez boraca mene nikamo nije mogao gurnuti jer sam njegovao svoje otpore, katkad su to bile male i jedva primjetne geste, ali dovoljne da se u nadigravanju s njima izvučem. Kad je izašlo u novinama da sam šovinist, pitao sam da mi kažu čiji i bio spreman zaniijekati naciju. Objavio sam jedan svoj „lični manifest”, koji sam započeo riječima iz *Kurana*: „Ja ne obožavam ono što vi obožavate, niti ste vi obožavaoci onoga što ja obožavam, niti sam ja obožavalac onoga što ste vi obožavali...” Ono što sam iz toga doba složio u svoj *Registar*, sada je zabavno, ali sam i onda uživao u tome kako sam obeshrabrio svoje goniče. Bilo je tako jednostavno, a uspio sam pomrsiti im konce. Prilagođen – neprilagođen, a što je između te dvije točke.

Tko je taj čovjek

Tko je on uopće; tko je taj čovjek? Onda me jedna slučajnost gurnula u neočekivanu poziciju; ta luckasta slučajnost uvijek se pojavi da izazove još veću zabunu. Možda mi je htjela priskočiti u pomoć, ali se i slučajnost pokatkad

umije poslužiti falsifikatom. Već sam u nekom prethodnom poglavlju nešto natuknuo o jednom zborniku (ili možda antologiji) mladih beogradskih prozaika židovskih korijena objavljenom u Izraelu, u kojemu se našlo i moje ime. Aha, sad znamo tko je, razotkriven je, a kako su moji bliski prijatelji bili i neki pisci židovskog podrijetla (Kiš, David, Lebović i dr.), to sam i sam mnogo puta čuo, „vidite kako se oni drže, hvale jedan drugog”.

Ta afera sa *Zbornikom* nije previše izbijala u javnost, ali se o njoj govorilo u kuloarima, bilo je i nekoliko prikaza, a na jednoj književnoj večeri netko je pitao mog prijatelja Borislava Pekića jesam li ja stvarno Židov, a ako nisam, kako sam se mogao naći u tome zborniku, „jer Židovi takve greške ne čine”. Pekić je odgovorio: „Dobar mi je prijatelj, ali ja nemam volje loviti njegovu pravu verziju, niti mogu trčati za njim da bih shvatio tko je i što je, nemam strpljenja baviti se time, niti znam koji su njegovi motivi da zapleće ono što je očigledno, jer on dobro zna što je i tko je.” Nikad nisam doznao kako sam se doista našao u tome zborniku, ali nisam toj pogrešci pridavao nikakvo značenje, jer i većih je pogrešaka bilo upravo sa mnom, pa nikom ništa. Filip David savjetovao mi je da to ne demantiram, „to je samo još jedna varijanta tvoga neuhvatljivog identiteta”, ali je Danilo Kiš taj izbor sastavljača doživio kao ozbiljan gaf, pa je inzistirao da to demantiram, čak smo se i sporječkali,

to je bila jedna od svega pet nesuglasica koje smo imali za svih 25 godina prijateljavanja. Ja sam smatrao da to mora učiniti sastavljač *Zbornika*, ali Kiš je bio uporan da i ja sudjelujem u demantiju, čak je u tome pripomogao i našao novinara beogradskog *Reportera* koji će mi u jednom intervjuu to pitanje postaviti i dati mi priliku da se izjasnim. Kiš je jahao na tome ispravku, svaki dan je zvocao, ali ne da bi od mene štitio neko „imaginarno jevrejstvo”, nego je kao osoba takav bio, nije podnosio „ošljarenje”, pogreške, neobaviještenost, proizvoljnost, netočnost; žderao se kad bi našao tipfelere u svojim tekstovima – bile su to sasvim plemenite boljke jednog ludog perfekcionista.

Moram li doista biti ono što mi je rođenje odredilo, zar se ne može iz vlastite kože? Zar se moramo povinovati, pomiriti, pokleknuti pred tom činjenicom da ti je nepoznat netko odredio sudbinu? Moramo li biti sluge pokorne pred dobivenim identitetom, ili se možemo pobuniti, odbaciti ga, pronaći neko drugo sklonište? Što ako nam to jednog dana postane teret? Može li se ostati u istoj kući identiteta s onima koji su u ime toga počinili zločine? Možemo li mirno prihvaćati da nas drugi svode na jednu dimenziju? Dakle, iz maloprijašnje moje priče proistječe da ja ne mogu biti Židov, jer sam nešto drugo.

Zadojen mlijekom

U *Borbi* od 12.-13. rujna 1992. objavljen je intervju koji je sa mnom vodio, na žalost pokojni Slavko Ćuruvija, uz viski i ugodne čakule, u mom unajmljenom stanu u Rovinju. Ćaskali smo o svemu, o nacijama, o mješavini nacija, o svim svojim identitetima. Nije to bio klasičan intervju; imao sam povjerenje u darovitog novinara; tada mi nije bilo do autorizacije, zapravo sam bio ravnodušan, ma kakav razgovor ispao. I vidio sam ga samo kao fotokopiju koju mi je netko poslao iz Beča. Cio tekst nije mi se svidio, uključujući i moje odgovore, a uza sve, u njemu je bilo i neke novinarske zloradosti, ne toliko prema meni koliko općenito prema kulturnome i političkom ozračju u Hrvatskoj, posebice u opisima tmurnog gradića Rovinja, nekada živopisnog turističkog centra Istre, a sada tužne provincije u koju se jedan pisac zakopao. U tekstu je istaknuta moja izjava da sam Hrvat po ocu, Crnogorac po majci, a da me došla muslimanka. Takve kombinacije nisu mi ništa značile, niti su mi smetale, ali razgovor je tekao posve drukčije, akcenti su bili na temama o istom podneblju i mentalitetu, o tomu da sam mogao biti bilo što iz te mješavine vjera i plemena, ali sam inzistirao da ne prihvaćam vjeru kao oznaku pripadnosti, jer moja pripadnost se može mijenjati ovisno o onomu što će se događati u njezinim okvirima.

I kada se ta novinska priča proširila, stizale su do mene prijete od zloradih, a od dobronamjernih molbe da demantiram te neistine. Čuo sam da je napravljena i jedna reportaža za RTS, intervjuirani su neki moji zemljaci, možda je među njima bilo i bratstvenika, ja taj svijet ne poznajem, ali svi su me nazivali izrodom koji je osramotio časne pretke. Do mene je to dolazilo iz druge ruke, pa sam čuo kako je netko rekao da u tom kraju nisu nikad vidjeli živoga katolika, a od muslimana se zaziralo, pa je taj sugovornik bio uvjeren da moja majka ne bi dopustila da me netko zadoji muslimanskim mlijekom. Nakon što sam sve to čuo, svidjela mi se takva „virtualna kombinacija”, a posebice mi je odgovaralo što je jedna bezazlena stvar izazvala taj svijet tame, svijet bez prostora i orijentacije, svijet učahurenih mišljenja i učmalih života koji nije imao čak ni zeru radoznalosti da vidi katolika, ni ljudskosti da razgovara s muslimanom, jer taj je svijet zadojen strahom od drugog i drukčijeg, posve izgubljen u lažima vlastitih mitova i krivotvorene povijesti. Pojavi li se tračak nade u reinkarnaciju, neću je prihvatiti ako me ponovno smjeste u svijet iz kojega sam potekao. Glatko ću to odbiti, budu li me pitali.

Htio bih tek pripomenuti da sam priču o muslimansko-me mlijeku zapravo pokupio od svoje majke; pričala ju je stotinu puta, raznim osobama, pa i mojoj supruzi, uvijek s ljubavlju prema toj ženi, njezinoj prijateljici, koja joj je tada

priskočila u nevolji. I nisam tu priču prvi put priopćio g. Ćuruviji, nego sam je u nekim svojim varijacijama uzimao kao stimulans kad god sam mijenjao iskaze o pripadnosti, jer nisam prihvaćao identitet kao nešto statično, pa sam više puta konstruirao svoju „etničku biografiju”. Znam, mnogi će reći da se ne može olako falsificirati pripadnost i da je to jedina slučajnost koja se uvažava i uvelike obilježava nečiji život, to je najtvrdokornije u našem ljudskom sustavu stvari. Sve to stoji, ali dopustite da i mi, sa svoje ljudske strane, možemo utjecati na te „okamenjene forme”, pa i učiniti nešto da se ta ovisnost ne pretvori u bolest. Bertrand Russel točno je rekao da se sve ono što je „prepušteno sebi samom, samo po sebi i po zakonu entropije pretvara u glib”.

Kad god sam se pozabavio svojim korijenima i otisnuo u neku takvu avanturu, svaki sam se put suočio s različitim verzijama vlastitog podrijetla. Sve više su na djelu spoznaje, znanstvene i povijesne, da su nacije mit, a mitovi su najpogodnija sredstva za sukobe, za opravdanja svih vrsta zlodjela. Pod okriljem mita o naciji dopuštaju se okrutni zločini za koje se ne odgovara, a nacionalizam je, kako veli Béla Hamvas, „deformirano i antihumano stanje”, „poremećenost posebnog tipa”, „masovna deformacija u kojoj se ljudi ponose što su deformirani”. Naravno, ja mogu, ali i ne moram prihvatiti ono što su mi roditelji ostavili, to prije što su i oni, samo korak unatrag, imali neku drugu oznaku,

o tome su pričali pokraj ognjišta u dugim zimskim noćima, „jedan je naš predak posjekao Turčina u Ljubuškom i dobjegao ovdje gdje smo sad”, ili „bježali smo s Kosova s ćupom zlatnika i dovde stigli”, a takvih i sličnih varijacija bilo je na pretek, svatko bi ponešto svoje dodao i tako upotpunio mit. „Normalni i stvarno odrasli ljudi ne pridaju prekomjerno značenje niti svojem etničkom identitetu, niti bilo kojem drugom svojem klasnom identitetu”, veli Georges Devereux.

Čiji si ti?

Da me nisu još od ranog djetinjstva stalno zapitkivali što sam, čiji sam, od koje loze i kakvih korijena, vjerojatno bih s manje otpora prilazio tematici kojoj posvetih djeleć prostora u ovom rukopisu. Još kao dječak, na putu do škole, znali su me stariji presresti i pitati čiji sam. Mislim da nikad nisam točno odgovorio. Najčešće bih odbrusio: „ničiji”, „ne znam”, „svoj”, „zaboravio sam”, ali nisam to činio kao namćor, nego prije kao vrag koji se izruguje takvu zapitkivanju. Često sam izmišljao i neukim radozalcima kao svoje roditelje navodio imena pisaca koje sam čitao. „Ja sam Puškinov sin”, rekao bih i doveo znatiželjnika u nezgodnu situaciju. Štoviše, uspijevao sam u tu igru uvući

još neke dječake, pa smo se natjecali u izmišljanju što ludih korijena i roditelja. To što sam negdje rođen nije stvar moje sposobnosti. To je samo detalj u biografiji. Jedan pisac kaže: „Što su moje pripadnosti brojnije, to se moj identitet pokazuje posebnijim.” I danas mi je bliska misao koju sam nekad davno pročitao i zapamtio, da je „etnički identitet puka etiketa”.

Mi nemamo nikakva razloga da se ponosimo podrijetlom (a sram je osobna stvar svakog inteligentnog stvora), potječemo iz kultura koje nisu imale utjecaja, iz zatvorenih svjetova u kojima nije bilo rasadnika ideja, ali je zato sve ono najgore i naopako (fašizam, komunizam, ksenofobija, šovinizam) s lakoćom usađeno i iskorištavano za međusobne obračune i ratove. Intelektualci su imali utjecaja samo ako su bili propovjednici rulje, dočim su njihovi protivnici uglavnom bili popljuvani i proglašeni izrodima, ubijeni s leđa, umrli u emigraciji, oklevetani i brisani iz domaćih knjiga i nacionalne povijesti. Tko god je pokušao otvoriti oči slijepoj rulji, doživio je neko zlo. Jer u naopakoj povijesti pravilo je da su zločinci heroji. Folklor, nacionalizam, atentati – to su vrijednosti za koje se isplatilo boriti. Domovina, narod – emocionalni pojmovi nejasni i primamljivi, jer je u njima ideja razdora. Te pojmove (zemlja, narod) Paul Valéry nazivao je *les choses vagues*. Goethe veli da „najgore zemlje imaju najbolje rodoljube”. Forsirati dano-

mice naciju ili narod, te kolektivne kategorije, znači biti u sukobu s normalnim životom i pripadati „zajednici masovne deformacije i još se ponositi što si deformiran”. Nešto vrijedno i dobro možemo učiniti samo pojedinačno. U kolektivu smo stoka. Preziremo one koji su nam nedostižni, a vrijeđamo one koji su isti kao mi i s kojima dijelimo zemlju, zrak, vodu. Obasipamo ih pogrdama kako ne bismo grdili sami sebe, premda to činimo grdeći njih.

Iskusio sam bijedu kolektiva, bijedu „omasovljenog pojedinca”, ponajviše u vrijeme Miloševićeva uspona; tada sam još mislio da se nekom zajedničkom galamom može osujetiti „čovjek koji donosi smrt”. U zagrebačkom tjedniku *Danas* već sam bio objavio tekst pod naslovom „Rađa li se naše čudovište”. Bio sam prepoznat kao opozicionar, premda sam bio samo onaj koji je pokušavao artikulirati vlastite strahove i koji se opirao „kulturi smrti”, pa sam tako pozvan na jedan masovni prosvjedni skup na Trgu Republike u Beogradu, koji bješe organiziran u povodu prve obljetnice brutalna rasturanja demonstracija. Pridružio sam se govornicima, iako s mnogima od njih nisam imao ničeg zajedničkog; štoviše, stajali smo na suprotnim stranama, ali u toj prilici na istoj – protivu Miloševića. Ne sjećam se točno o čemu sam govorio, ali znam da me huk mase naprosto povukao da izustim: „Obraćam vam se kao srpski pisac!” Čim sam sišao s tribine, moja me supruga,

moj najbolji kritičar, dočekala primjedbom da sam počinio kobnu pogrešku i nepotrebno se očitovao u nekakvom nacionalnom smislu, banalno kao i ostali. Vjerojatno sam podlegao hysteriji i izustio ono što sam toliko puta ismijavao i što, na kraju krajeva, nisam bio. Jer što sam ja imao sa srpskim piscima? Ništa. Zazirao sam od njih, bio sam na suprotnoj strani, ništa s njima nisam dijelio, nikakve svjetonazore; zapravo se međusobno nismo podnosili. Pa i sada, kad nađem na tu natuknicu uza svoje ime, osjetim nelagodu. Da bih bio srpski pisac, morao bih posvuda promovirati srpsku kulturu, a ja to ne činim, ali imena onih srpskih pisaca koje volim i cijenim posvuda ističem, jer su sjajni pisci neovisno o bilo kakvim udruženjima, jednako dobri ma komu pripadali.

I nakon te svoje ishitrene izjave s govornice, doživio sam da mi tadašnji urednik *Književnih novina*, eto pokojni Mile Perišić, srpski nacionalist, Karadžićev prijatelj i savjetnik, održi lekciju u svom glasilu i s ironijom opiše pisca koji se nikad nije izjašnjavao, za kojega se nije znalo čiji je, koji se nadnacionalno držao hineći svemirca, a sada je pred masom posve nenadano zbacio masku i razgolitio se. „Nismo znali, sad znamo, ali moramo videti hoćemo li ga i šta će nam”, pisao je Perišić. Nas dvojica smo u to vrijeme zazirala jedan od drugog (kad bih ga ugledao, prešao bih na drugu stranu ulice), premda smo nekoć bili u dobrim i

srdačnim odnosima, a nakon objavljivanja toga teksta sreo sam ga na Terazijama, prišao sam mu i rekao da je potpuno u pravu što se tiče mog izjašnjavanja, da se kajem i da ću to povući, tako da neće imati trvenja i dvojbi oko toga hoće li me ili ne, neću mu dati priliku da se izjašnjava.

I doista, Mile je bio u pravu, ja se mogu proglasiti, primjerice, srpskim piscem, ali to moraju prihvatiti i drugi, neka se suglasnost mora postići. U svojim etnopsihoanalizama G. Devereux navodi razne slučajeve i veli: „Róheim se izjašnjavao Mađarom ali, pod utjecajem nacista, mnogi Mađari nisu dijelili njegovo mišljenje i prisilili su ga da napusti zemlju. Mađari koji nisu potpali pod utjecaj nacista tvrdili su da je Róheim Jevrej. Róheim, u egzilu, tako se malo slagao u mišljenju s njima da je njegov lijes po njegovoj želji pokriven mađarskom zastavom na sahrani u New Yorku.” Neće vas uvijek svi prihvatiti, kao što vas neće svi odbaciti. Dakle, vi možete biti ono što želite, a na kraju krajeva uvijek vam ostaje mogućnost izbora zastave za lijes.

Revizija identiteta

Posljednji rat na ovim balkanskim „poljima smrti” donio je, uz nesreću i ubijanja, mnoge promjene i revizije oko identiteta, jer je jednim svojim bitnim krakom imao

plemenska i vjerska obilježja. Izronile su aveti prošlosti, obnovljeni su i osuvremenjeni povijesni sukobi, posve anakroni, ali poticani od intelektualaca i vođa koji su se domogli moći i oružja i koji su se nametali kao „branitelji identiteta”. Mnogi ljudi koji su prošlost odavno preispitali i pohranili u neke riznice kako bi se na nju mogli pozvati samo ako donosi dobro, odbili su da ih bilo tko zastupa u ime identiteta, a posebice da se u to ime ubija, da se poharaju čitave pokrajine i rasele milijuni ljudi. Poznao sam zagrižene nacionaliste koji su se šokirali ulogom svojih zemljaka u zlodjelima i kaosu. Primjerice srpski književnik Žika Stojković bio je uskogrudni nacionalist, ali je izjavio u *NIN*-u da se stidi svog naroda, one milijunske mase koja je pred Narodnom skupštinom u Beogradu 1990. urlala: „Dolje pluralizam!” Bilo je čak iz književničke fele još takvih primjera. Mnogi su ljudi prvi put pojmlili što je to identitet srameći se postupaka svojih sunarodnjaka. Ako te netko „tvoj” osramoti – što činiti? Ima više načina. Spriječiti ga, ako je to moguće, javno ga prokazati kao hulju, izolirati ga i odreći se hulje, potražiti neki svoj drugi identitet, solidarizirati se sa žrtvama toga sramotnika, prihvatiti nesreću žrtava kao svoju, njihovu patnju kao svoju, promijeniti zajednicu, sredinu, državu, prihvatiti egzil, odbaciti svaku vezu s takvim srodnicima, zaboraviti ih ili zašutjeti poput Marlene Dietrich, koja više nije htjela izustiti riječ njema-

čkog jezika ogađenog drekom nacista. Amin Maalouf, libanonsko-francuski pisac, lijepo je rekao: „Identitet je lažni prijatelj.”

Dvostruki je (ili višestruki) identitet lijek da se čovjek sačuva od samoga sebe i vlastitih napasti, da se odupre zlim nasrtajima „kolektivnog terora” i uopće fanatizma, da ne dopusti da ga bilo kakva „pravda” ponese da učini drugomu nešto nažao. Promatrao sam u Beogradu, s početka devedesetih godina, kada se duž Francuske ulice, u kojoj je kuća društva srpskih pisaca, orilo: „Hrvati ustaše!”, „Smrt Hrvatima”, ali među tom bratijom rijetko bi se našao netko tko je na bilo koji način povezan (bračno, prijateljski, rodbinski) ne samo s Hrvatima nego i s drugima, jer takav dijeli identitet ili se solidarizira sa sebi sličnima. Osjećaj „proturječne pripadnosti” obuzdava svaki zanos kad god dođe do kolektivnih sranja, te do povijesnih i inih turbulencija u nekoj zajednici.

Sjećam se jednog skupa kada je moj prijatelj Bogdan Bogdanović govorio da bi svatko od nas morao imati po nekoliko prijatelja iz različitih nacija, rasa i boja kože kako bi se širila tolerancija. Taj mudri, dragi, čarobni čovjek jednom mi je pričao kako se ne može načuditi što mu braća Srbi još nijednom nisu na nos nabili njegova oca, glasovitoga književnika Milana Bogdanovića, koji je u jednom razdoblju svog života uzeo muslimansku vjeru, na što sam

mu odgovorio: „Neće te ni napasti, jer i tako sve muslimane smatraju Srbima!” Kiš je uvijek govorio da bi bila prava sreća kad bismo svi po rođenju mogli biti pogranični žitelji, a njegova pametna supruga Pascale Delpech imala je običaj reći: „Mrzim francusku provinciju, jer ondje žive samo Francuzi.”

Nema povratka

Kada bi me sada netko natjerao da se vratim tamo gdje sam (slučajno) rođen, bilo bi to progonstvo u tuđinu, u nepoznati svijet, premda ja od ostataka toga svijeta i jezika stvaram svoje literarne fikcije, ali sada ondje više čak ni pejzaž nije isti. Nekoć sam u djetinjstvu mislio da je to najljepši kraj na svijetu, da su ljudi dobri i bistri, da svatko tolerira vjeru i izbor drugoga, da cijene poštenje, da su daroviti i uspješni kad god se prilagode onom svijetu što smo ga nazivali „velikim”, ali kad bih se sada, ne daj Bože, ondje pojavio, ne bih ništa od toga zatekao, niti bih bilo koga prepoznao, a zasigurno bih čuo sve ono što ne želim čuti, što je daleko od mene. To više nisu moje riječi, one za mene imaju samo značenje „iskopina”. Naravno, za mnoge ljude zavičaj postoji, to se ne može zanijekati, postoji nostalgija za svojim krajem – to je razumljivo samo ako nije zavičaj

zagađen svakovrsnim zlodjelima, progonima drugih, mržnjom, ako se zavičaj stavio na stranu onoga što je naopako i nemoralno.

Whitman je pjevao da je *zavičaj ono mjesto kamo srce vuče i gdje je čovjek gospodar svoj!* Kada nekamo otputujem, jedva čekam da se vratim u Istru – srce me vuče, ondje sam gospodar svoj. Začudo, iako sam u Beogradu imao, uza sve nedaće i bijedu života, mnogo lijepih trenutaka i prijateljstava, žena koje sam volio, nesretnih ljubavi i patnji, ipak se nisam nikad adaptirao, bježao sam, napuštao taj grad i vraćao mu se silom prilika, protivu srca, uvijek s napetošću i nekom drhtavicom. Stanovito vrijeme proveo sam u drugim gradovima (Sarajevo, Split, a ponajviše Zagreb). Naravno, to nikako ne znači da imam bilo kakvu odbojnost prema Beogradu, ili općenito prema Srbima, daleko od toga (iako mi se svašta pripisivalo), ali činjenica da sam u romanu *Kristalne rešetke* posegnuo za opisima Beograda, za nekom njegovom tamnom stranom, ponajbolje govori da je taj grad ostavio pečat na moju psihu.

Čovjek kojega izuzetno cijenim i s kojim sam uvijek, dugi niz godina, imao srdačne odnose, kozmopolit i milijama udaljen od svakog nacionalizma, nadasve, briljantan duh i intelektualac, vrstan umjetnik, pisac i filmski redatelj Dušan Makavejev, s kojim sam se ovih proteklih godina nekoliko puta sreo na „neutralnim terenima”, rekao mi je

da je za umjetnika, za pisca, Beograd danas najzanimljiviji svjetski grad, krvav, mračan, bolestan, u suprotnostima i proturječan; dakle, posjeduje sve ono iz čega umjetnost crpi, a uza sve šarmantan, s duhom, nepresušan izvor – jednom riječju prijestolnica koju kao da je komponirao Dostojevski.

Za mojih povremenih boravaka u inozemstvu postalo mi je posve jasno da bi mi egzil teško pao, ne samo zbog „bremena godina” i nekih već stečenih navika nego vjerojatno i psihološki, jer više nije riječ o izletu, putovanju, turizmu, ograničenom boravku, stipendiji, nego naprosto o stanju, o statusu emigranta, o novom zanimanju, o nekoj novoj evidenciji ili policijskoj kartoteci gdje je pohranjen moj otisak prsta, fotka starijega gospona, gdje su podaci o bračnom stanju, djeci, roditeljima, bolestima itd. Da sam se morao naći u egzilu (zasigurno bih taj križ podnio i iznio do svog brda), mislim da bih morao mnogo toga mijenjati u svom karakteru, učiti manire prilagodbe, maskirati se, truditi se oko šarma i ostavljanja dojma, oguglati na poniženja itd. (Ne mogu zaboraviti kako su me ismijavali i ponižavali u jugoslavenskom konzulatu u Frankfurtu, u veljači 1992., oko produžetka mog isteklog YU-pasoša, spajali me s nekim u Beogradu da bi me taj zafrkavao i vrijeđao, a potom me držali u hodniku konzulata više sati, kao, tobože, čeka se faks iz Beograda, da bi me na kraju neki službenik po-

zvaio i priopćio mi: „Faks je stigao, odbija se produženje pasoša, na žalost, bez ikakva objašnjenja.”)

I kad god sam nešto dulje ostajao vani, nisam mogao retka napisati, samo sam lunjao ili se vozio metroom do neke trafike gdje sam mogao kupiti naše novine. To su isto činili moji prijatelji i znanci koji su se našli u egzilu u New Yorku, Ateni, Parizu i drugdje. U eseju „Usamljenik u Parizu” veliki talijanski pisac Italo Calvino opisuje kako se svakog jutra vozio podzemnom željeznicom do Saint-Germaina da bi kupio talijanske novine. Jedina privlačnost u tome mnoštvu, u toj vrevi velikih gradova jest anonimnost; znao sam se satima vozikati metroom samo da bih promatrao ljude.

Svojedobno je Knut Hamsun govorio da nema ništa protiv osame, ni lutanja (napisao je najljepše knjige o skitnicama), ali to iscrpljuje, a na jednome mjestu kaže: „Ima u tom *gluvarenju* mnogo neplodnog.” Kada se konačno taj književni mag skrasio na svom imanju u Norveškoj, govorio je da su to jedini sretni trenuci njegova života. „Mogao bih jesti zemlju, naravno uz čašu vina”, govorio je u šali svojoj supruzi, premda je isticao da taj njegov „osjećaj punine” nije stoga što je to Norveška i što je Norvežanin, nego što je napokon pronašao zavičaj u kojemu razumije više i vidi dublje nego što mu je to Bog podario. Zavičaj se pronalazi, zadobiva. Može to biti neko selo iz kojega se vidi „sve ono

što se sa zemlje može vidjeti u Svemiru” (Pessoa). Istina, bilo je pisaca, i još ih ima, koji su se u egzilu dobro osjećali. Jedan mi je pisac pričao da je tek kao apatrid uspio definirati mnoge svoje proturječnosti, nejasnoće s podrijetlom, da je tek u egzilu osjetio život i radost, da ima svoj krug divnih prijatelja u jednom europskom gradu, da se ondje puno toga događa, da ima mnogo kulturnih priredbi, da piše bolje nego ikada, piše i vodi društveni život, na sije-lima uživa u mnoštvu jezika, svaki je *party* obilna trpeza – ukratko: egzil je obogatio njegov život, učinio ga sretnim i veselim. Još kad bi uspio dobiti papire (da već jednom baci tu odvratnu i uvijek sumnjivu putovnicu), njegovoj sreći ne bi bilo kraja. Dakle, egzil može biti i uspješan. Kako egzil nije više izgon nego izbor, egzilant ljeti dolazi na odmor u domaju kao „svjetski čovjek”, nema one specifične patnje emigranta-štakora o kojoj je pisao Bunjin; štoviše, povratnici unose neku vedrinu u naše tmurne živote.

U ženinu okrilju

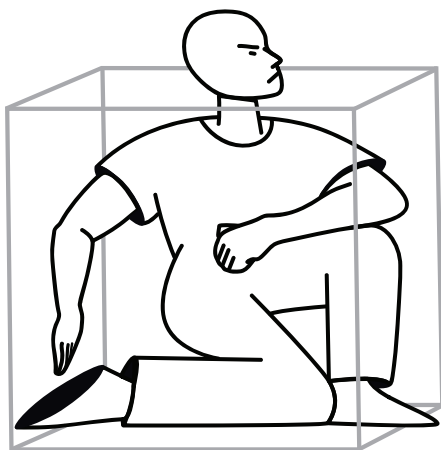
Kada sam 1991. napustio Beograd, bilo je prigovora i od ljudi meni sklonih kako nisam smio „iz jednog nacionalizma bježati u drugi, iz jednog fašizma u drugi”, dočim je Kusturica u nekim svojim škrabotinama u *NIN*-u to raz-

riješio pišući da sam „prijegao ženinom nacionalizmu” (vjerojatno je htio reći ženinoj naciji, ali kako je postao no-vopečeni Srbin, držao se stereotipa da je Hrvatica prirodno i nacionalistica). Bilo je još sijaset takvih i sličnih proizvoljnih i netočnih brbljarija na koje nisam reagirao. Ponajprije, ja sam još otprije bio odlučio odseliti se u Istru, tako da to i nije bio egzil, nego selidba, i to u kraj koji je za mene imao i neko emotivno značenje, nešto od one „ljubavne patnje za imaginarnom domajom” o kojoj je pjevao Pessoa. Nije to bio egzil, nego povratak. Ili izbor, vjerojatno lakši od ostanka u Beogradu. Uza sve teškoće i udobniji. I nije to bio politički čin, nego možda tek jedna moralna gesta: moja je domovina Hrvatska u tom času bila meta u koju se gađalo iz svih oruđa. Dolazeći u Hrvatsku, i sâm sam postao meta; nosio sam majicu s natpisom *target*. Kada je NATO, uz suglasnost Ujedinjenih naroda, 1999. bombardirao strateške ciljeve u Miloševićevoj Srbiji, mnogi su me u Beogradu kopirali noseći majice s natpisom *target*. Vraćalo im se ono što su meni činili; ne likujem, nego žalim što je tako.

Sasvim je sigurno da je i u Hrvatskoj divljao nacionalizam, ali ja sam vrlo brzo, nakon što sam otpatio rušenje hrvatske kulturne baštine, svoje baštine, počeo pisati u opozicijskim listovima protivu vladajuće politike i oživljavanja aveti prošlosti. Imao sam veliki broj istomišljenika u Hrvatskoj, dosljednih antinacionalista. I nisu se oni priklo-

nili meni, nego ja njima. Dovoljno je pripomenuti da sam dugo godina suradnik najboljega političkog i kritički nastrojenoga glasila, nagrađivanog i priznatog u svijetu, tjednika *Feral Tribune*. Govoriti da sam se „priklonio ženinom nacionalizmu”, posve je budalasto, premda je točno da sam s njom (ali i s mnogim drugim, bliskima i bližnjima) „dijelio identitet”, ili prihvaćao dio identiteta, što smatram poželjnim i posve normalnim, pa to ne zamjeram ni Kusturici, koji je izabrao srpsku naciju kao svoju (ili, kad bih govorio njegovim jezikom, ženinu naciju kao svoju). Dijeliti identitet s bližnjima, poželjno je, ali nije poželjno gubiti oštrinu prema slabostima i zabludama identiteta u kojemu si se pronašao. I dok sam ja, primjerice, kritizirao „ženin nacionalizam”, on je divanio s Miloševićem, hvalio ga, nosio mu poklone, pljuvao po Zapadu što napada toga masovnog ubojicu, vrijeđao druge narode i nazivao ih „bečkim konjušarima” itd. To što se pronašao kao Srbin, nije sporno, ali je način kako to ostvaruje sporan, kako se povlađujući nekim kolektivnim zabludama i ludostima svoje netom izabrane nacije, na mučan način prilagođava. On je uspio da mu dio mase kliče na nacionalističkim skupovima „Emire, Srbije”, ali isto je toliko, ako ne i više, onih koji ga preziru zbog takve udvornosti. Ako svoju odanost naplaćuje, onda njegov izbor nije iskren. Ako podilazi, onda naciji koja ga prihvaća takav poltron nije potreban, ma koliko bio slavan, jer će

se već sutra sramiti njegovih postupaka. Dakako, mene ne zanima spomenuta osoba, niti se kanim baviti tom sudbinom, ali, eto, priča se pootegla, jer nam je taj primjerak blizu i na dohvat ruke, dio je „crne kronike identiteta” i pokazuje nam da se promjena etnije ne može prelamati grubo i neodgovorno, niti je dopušteno sklapanje ugovora s đavolom da bi se došlo do nečega što se naziva „unutrašnjim pomirenjem”.

●

PRIJE I POSLIJE*

Rada Iveković

●

* Ovaj tekst je objavljen pod naslovom „Avant et après” u časopisu *Lignes* (23-24, 2007) u tematu *Vingt années de la vie politique et intellectuelle*, str. 409-436. Prevod Nermine Strauss objavljen je u časopisu *Sarajevske sveske* (23-24, 2009), str. 387-407. Esej donosimo u novom prevodu Milene Ostojić koja zajedno s autorkom priprema hrvatsko izdanje knjige *Politike prevođenja* (Fraktura, uskoro).

Svijet se potpuno izmijenio.

U tih dvadeset i nešto godina, imali smo puno sreće u nesreći.

Više nemam zemlje porijekla, jer nestala je ona u kojoj sam rođena.¹ Moje majke više nema. Mnogi su prijatelji i još brojnije prijateljice umrli. Komunikacijska je tehnologija potpuno poremetila naše odnose s drugima, s vremenom, s prostorom (e-mail, skype). Kada je 1993. godine Goran odlazio raditi na Haiti ili kada je 1994. išao u Južnu Afriku a potom u Guatemalu, danima ili tjednima ne bih primala novosti niti bih ga mogla nazvati: telefoni su bili skupi, nisu radili ili ih nije bilo. Sada i s kraja na kraj svijeta razgovaramo svaki dan.

Dogodio se „naš” rat, vododjelnica moga života. Sada postoji jedno „prije” i jedno „poslije” tog rata; kao što je za

¹ Vidi: *Lignes n°10*, „Yougoslavie. Penser dans la crise”, Paris, Hazan, rujan 1993.

naše roditelje postojalo jedno „prije” i jedno „poslije” Drugog svjetskog rata.

Godinu 1987. kao slobodnu studijsku godinu na Sveučilištu u Zagrebu gdje sam radila na Odsjeku za filozofiju Filozofskog fakulteta, provela sam u Indiji. Kao i za mog prvog boravka u toj zemlji (1970.) kada sam pisala doktorsku tezu, imala sam malu jugoslavensku stipendiju a čak mi je i putne troškove platio fakultet. Ali putovala sam iz Ženeve, gdje je Goran radio, i došla na *Benares Hindu University*, na kampus u sjeni mangovih stabala sastavljen od sveučilišnih zgrada u skromnom kolonijalnom stilu izbljedlyjele crvene boje, gdje su mi paunovi slijetali na krov. Benares se razbija, stropoštava, prelijeva kaskadama i spletom uskih uličica a potom velikim stepenastim padinama – ghātima – prema Gangi. Pupak svijeta je svakako tu. Činilo se da je grad iz nekog drugog stoljeća, naročito onda. Još nije bilo mobitela, trebalo je dva tjedna da se iz „Cantonmenta” nazove Evropa. Na svetoj rijeci nije bilo ni jednog motornog čamca. Namjeravala sam nastaviti rad na komparativnoj filozofiji, ali na kraju sam prebirala sasvim druge stvari. Čitala sam i upoznala psihoanalitičara Sudhira Kakara, sociologinju Veenu Das, indijske feministkinje; u Benaresu me, na mojoj terasi, došao posjetiti Daya Krishna, filozof sa Sveučilišta u Jaipuru, radoznao o svemu, sposoban prevoditi među različitim sektama, disciplinama,

kulturama; čitala sam nove „subalterne” i postkolonijalne povjesničare i, kao i uvijek u Indiji, iz toga je proizašlo nešto sasvim treće.² Išla sam se susresti, lokalnim avionom iz Kāšija, što je drugo ime za Benares, s Debiprasadom Chattopadhyayom u Kalkuti (ne treba ga miješati s nešto mlađim suvremenikom, filozofom i službenikom također iz Bengala, ali nipošto marksistom, koji se zove D. P. Chattopadhyaya), kako bih s njim napravila intervju koji nikad nisam uspjela objaviti. Čitala sam par godina ranije, i još uvijek cijenim, njegovu *Lokāyatu*.³ Ta knjiga, historija ideja materijalističke Indije, pomogla mi je da se odučim stereotipne indologije natopljene orijentalizmom, i da zamislim i pristupim mnogim drugim idejama, izvan katkad vulgarno marksističke pozicije mog sugovornika, koja me, uostalom, nije smetala. Vrlo sam rano naučila čitati između a naročito izvan redaka. Jer Indija je mnogostruka, pluralna, kao što je nekad govorila, ili izražavala, jedna druga aproksimacija, njen kolonijalni naziv u pluralu: Indije (*les Indes*). Kasnije ću se vratiti na krov prašnjave terase pune cvijeća u srcu Chattopadhyayeve Kalkute, ali njega više neće biti.

2 Objavila sam dvije knjige: *Indija – Fragmenti osamdesetih. Filozofija i srodne discipline*, Zagreb, Biblioteka FI, 1989 i *Benares. Esej iz Indije*, Zagreb, GZH, 1990. Vidi također i moju raniju knjigu: *Druga Indija*, Zagreb, Školska knjiga, 1982.

3 Debiprasad Chattopadhyaya, *Lokayata. A Study in Ancient Indian Materialism*, Calcutta, PPH, 1959.

Vidjet ću tada njegovu ženu Alok, antropologinju – koje također više nema – i njihove dvije posvojene kćeri tibet-skog porijekla. Uvijek sam osjećala nešto kao dugovanje prema njima. Moj prijatelj i povjesničar Harbans Mukhya, Chattopadhyayin pašanac (njegova žena Boni i Aloka bile su sestre) povezo me je s njim, a moji stari prijatelji iz prvog boravka u Indiji (1970–73), Jacqueline Mouchet i Jean-Charles Blanc, preporučili su mi da ga čitam.

Zanimala me je podjela Indije i Pakistana, važna tema indijskih sociologa i politologa, a da nikad nisam ni pomislila da bi se tako nešto moglo dogoditi u mojoj zemlji. Polazeći iz Ženeve – i vraćajući se onamo na presjedanju za Zagreb ili Beograd – nalazila sam dva kraja svijeta za koji je bilo teško vjerovati da su isti: najbogatiji, najsiromašniji. Donosila bih svu indijsku muziku koju sam mogla naći i koja me prati kroz život. Vraćajući se konačno u Beograd 1987., na beskonačnom i već zloslutnom autoputu između Zagreba i Beograda, u automobilu, na masnoj i ravnoj zemlji Slavonije kojoj je bio obećan sljedeći rat za koji još nismo znali, Goran i ja smo neprestano slušali, na vrućini poput indijske, duboke tonove drhtavog pjevanja *ex profundis* Bhimsena Joshija, različite tužaljke u stilu *dhurpad*, ili Bismillha Khana. Nusret Fatah Ali Khan doći će do mene nekoliko godina kasnije, kad ga budem čula kod prijatelja i bivših sunarodnjaka u Pittsburgu, gdje sam bila pozvana

održati predavanje. Već smo bili globalizirani premda to još nismo shvaćali.

Ali najsiromašniji nije onaj za kojeg se vjeruje da jest. U Benaresu ili Vārānasiju zora na rijeci je spektakularna i blistava, iako predstavlja kraj puta za vjernike koji dolaze ovamo umrijeti; velika je privilegija poslati brodić od lišća sa svijećom u suton, pogurnut zavjetom ili naprosto mišlju. Dilip Kumar, moj divni knjižar bez knjižare (steći će ipak jednu, čak s izlogom, nekoliko godina kasnije), koji mi je na svom motoru donosio nove knjige kući i nagađao koje će me zanimati, poslao mi je pakete knjiga u Evropu. Pomagao mi je u mom životu bez uredskog stola. Te sam godine u Benaresu upoznala prijatelje – iz Indije, Tajlanda, Malezije, iz Sjedinjenih Američkih Država, koji su mi još uvijek bliski. Pohađala sam tečaj govornog sanskrta – i otkrila da nisam dorasla zadatku – kod učitelja Vagisha Shastrija, kaneci upotpuniti ono što sam o njemu znala kao o mrtvom jeziku, „mrtvom”, kakvim ga vidimo u Evropi; nedavno sam saznala da je telefonski tečaj sanskrta davao Madonni, da, baš on, koji je živio u četvrti koja kao da je izašla ravno iz sedamnaestog stoljeća. Susrela sam između ostalih Bithiku Mukherji, čija mi je knjiga⁴ rasvijetlila razloge zbog kojih je indijskim filozofima blisko jedno posebno čitanje Kanta,

⁴ Bithika Mukherji, *Neo-Vedanta and Modernity* (Neovedanta i modernitet), Varanasi, Ashutosh Prakashan Sansthan, 1983.

koje promiče odricanje i meditativnu liniju. Pokušala sam skupiti tekstove za časopis *Filozofska istraživanja*.

Na povratku u Jugoslaviju, oko Nove godine 1987/88, susreli smo se s filozofom sa Sveučilišta u Shantiniketanu, Kalyankumarom Bagchijem, u Beogradu a onda i u Zagrebu. Potom se nastavila moja prepiska s arhitektom Bogdanom Bogdanovićem. Naša je korespondencija objavljena prethodne godine⁵, kao i ona s *Kvartetom* koju sam pisala, prije boravka u Indiji, kao osmoručni *divertimento* s Ilmom Rakusa (Zürich), Majom Milčinski (Ljubljana) i Evom Meyer (Berlin)⁶. Ponovo sam čitala filozofkinju Blaženku Despot, koja je u međuvremenu objavila nove radove. Ta je marksistička feministkinja kritički i na osnovi samog marksizma radila na lokalnim konceptima samoupravljanja, rada, vremena. Ostajem uvjerena u važnost kritike iznutra i u njoj vidim strategijsku korist i drugdje – na očaj mojih nekoliko izrazito „nacionalno republikanskih” prijatelja u Francuskoj – kao u slučaju nekih „islamskih” feministkinja; čini se da taj takozvani islamski feminizam najbolje funkcionira u Maleziji, u slučaju „Sestara u Islamu” koje su se, kako piše Aihwa Ong, etablirale u javne kritičke intelektualke.

⁵ Bogdan Bogdanović i Rada Iveković, *EEJI – Epistolarni eseji*, Beograd, Prosveta, 1986.

⁶ „Übertragen, sagt sie. Ein Litteraturquartett” (Prevesti, reče ona. Književni kvartet), *Verwendung*, Berlin, novembar 1989.

Dok sam bila u Benaresu i bez ikakvih novosti iz zemlje, u Beogradu se održala čuvena Osmna sjednica Saveza komunista Srbije, na kojoj je Slobodan Milošević preuzeo vlast: u partijskoj državi kao što je bila Jugoslavija, preuzeti partiju značilo je preuzeti vlast; preuzeti je u Srbiji, značilo je preuzeti je u samom centru. Tada se Bogdan Bogdanović distancirao od partije⁷ i napisao pismo Miloševiću. Već je bio napustio Srpsku akademiju nauka i umetnosti. Urušavanje koje je tada nastupilo još se uvijek nije okončalo. Balkan se još nije politički slegnuo i sada je na redu⁸ podjela Kosova – jer podjela (*partition*), jednom kada nastupi, uvijek generira nove podjele. To je urušavanje sada dio svjetskih događanja; države, narodi, javljaju se i nestaju sa povijesne pozornice, a osobne se tragedije ne prenose istinski kroz stoljeća. Zaboravljene ili zapamćene, mogu dati građu za historiografiju ili književnost, ali ljudi koji su ih živjeli nestaju. Kada vam se zemlja urušava, naročito kad je iznenada zahvaćena ratom, proživljavate to na način pojedinačne i osobne nesreće, i ne možete imati odmak u

⁷ Bogdan Bogdanović, *Mrtvoudice. Mentalne zamke staljinizma*, Zagreb, August Cesarec, 1988.

⁸ Prva verzija ovog teksta načinjena je 2005–2006. U međuvremenu, Evropa se ponajprije činila kao da nastoji zaustaviti nastupanje daljnjih podjela, da bi na kraju i sama pala u manje ili više nasilne zahtjeve za podjelama i secesijama na raznim stranama (Katalonija, Škotska, Brexit...).

vremenu i prostoru. Za ovih sam dvadeset godina malo po malo ostvarila tu distancu, u mnogočemu spasonosnu.

U decembru 1987., pozvana sam na kolokvij u Baku. Potom sam se vratila studentima nakon svog drugog azijskog izmještanja, svojim kolegama filozofima i sociolozima, raspravama u feminističkim grupama, u klubu Sveučilišnih nastavnika u Zagrebu, u Studentskom kulturnom centru u Beogradu. Grupa oko časopisa *Praxis*, starija od nas, već se bila podijelila na one koji su surađivali s časopisom *Praxis International*, koji je nakon „zabrane” u Jugoslaviji 1975 – na osnovu orkestriranog „samoupravnog odbijanja” slovoslagača da ga štampaju – objavljivan u inozemstvu, i one koji su odbijali takav izvoz. Naša je generacija tada osnovala časopis *Filozofska istraživanja*, koji se pozivao na Wittgensteina kako bi označio zaokret. Tome se stariji nisu protivili jer su se neki od njih zanimali za Wittgensteina, kao uostalom i za Heideggera, i predavali su ih, kao i druge nemarksističke pravce, ne odričući se nužno time svog praksisovskog marksizma. Od toga naročito nije zazirao Gajo Petrović, patrijarh, teorijski najpotkovaniji među njima, koji je također imao dovoljno sluha da podrži moj rad na budizmu. To spominjem zato što u Francuskoj nije rijetko da se začude nad tim da su mogli postojati „heideggerijanci” među filozofima u Jugoslaviji. Zbog zabrava vlastite intelektualne povijesti, tome se također čude u zemljama koje su nastale iz Jugoslavije.

Eklektičnija i raznorodnija, naša generacija nije stvorila školu mišljenja. Sa svoje strane, puno dugujem dvojici braće Petrović, Gaji i Svetozaru, prvome za filozofiju, drugome za indijsku književnost, kao i mom učitelju indijske filozofije, Čedomilu Veljačiću. Marksizam je bio osnovna orijentacija za jedne, ali potpuno ignoriran od drugih. Nije postojao model. U Zagrebu je moja generacija filozofa bila nedvojbeno netolerantnija – naročito prema ženama – nego naši učitelji. Naime, bili smo prva generacija u kojoj su se muškarci i žene (nekoliko njih) našli u situaciji konkurencije. Između Beograda i Zagreba, neformalna grupa intelektualaca oko *Praxisa*, dakle djelomično stariji od nas, živo se potkraj socijalizma zanimala za feministkinje. Pozivali su nas na rasprave između 1979. i 1988.; zanimali su se za nas dok su mogli vjerovati ili pretendirati da predstavljamo njihov derivat. Onda su se prestali zanimati, dok su začudo kriza i rat ponudili neočekivane, premda ograničene, javne platforme za feministkinje. Ali s nadolazećim političkim događajima, i onkraj teorijskih ili sektaških kavg, veće političke podjele koje će uslijediti neće biti geografske.

Već sam požalila što nisam sve bilježila ili vodila dnevnik, ali svaki put kada bih na to pomislila učinilo mi se da je već prekasno i da sam trebala početi ranije, „od početka”. Kada? Postoji li vrijeme koje možemo smatrati početkom? Čini mi se da je svakom ishodištu prethodilo

drugo... O tome sam jednom napisala tekst na osnovi indijske filozofije.⁹ Naročito bih voljela raditi portrete ličnosti koje sam kroz život sretala, cijeli niz nevjerojatnih ljudi. Danas sebi kažem da bih u mirovini voljela uzeti kameru i razgovarati s izvanrednim ljudima koje sam poznavala, počev od pisca i filozofa Radomira Konstantinovića, nažalost preminulog prije nego sam to uspjela učiniti, kao i s Bogdanom. Anticipirajući ono što će se dogoditi trideset godina kasnije, Konstantinović je još 1960-ih godina znao dijagnosticirati fašizaciju nacionalizma svog okruženja i *duh palanke* u onom što je bilo i u onom što će tek uslijediti. Prema Bogdanu Bogdanoviću, koji je svoje arhive uspio spasiti potajno ih prenijevši u Beč, Konstantinović je navodno spalio vlastite u Beogradu. Ali nisam sigurna da je to zaista učinio, u svakom slučaju ne iz straha. No opasnost je postojala. Pisala sam, tada, kao neku malu intelektualnu povijest svoje generacije i, naravno, mojih mjesta. To je neki drugi život.¹⁰ Poziv Michela Surya da napišem retrospektivu zadnjih dvadeset godina za časopis *Lignes* dao mi je priliku, pod uvjetom da uspijem sabiti cijeli taj period u ovako kratak tekst, da ispričam intelektualno rasredište-

9 Rada Iveković, „Of First and Last Things”, u: *Adi Sankaracarya (12th Centenary Commemoration Volume)*, ur. Gautam Patel, Gandhinagar (Indija), Directorate of Information, Government of Gujarat 1992, str. 94–99.

10 Rada Iveković, *Sporost – oporost*, Zagreb, GZH, 1988.

nje povezano s egzistencijalnim izmještanjem počev od jugoslavenske sredine, ali otvoreno prema međunarodnom okruženju u Francuskoj. Transnacionalna konvergencija. To je također i terapija. Posebno me zanima kakve bi bile (pri)povijesti o posljednjih dvadeset godina s Juga planete, s migracijama ili bez njih.

Moj život u Jugoslaviji tekao je kao što bi tekao i drugdje, na primjer u Parizu, za nekoga poput mene: u trci između prijatelja urednika, časopisa, radija (većernji programi iz „kulture”, uglavnom za Radio Beograd, Sarajevo, Zagreb), sveučilišta, konferencija u gradu, susreta s prijateljima u prolazu ili radnih sastanaka; predstavljanja knjiga u knjižarama ili na drugim javnim mjestima; izložbe, kazalište, kino; šetnje starim gradom s prijateljicama ili studentima; beskrajni politički ili drugi razgovori s majkom, ili telefonski s Goranom; obnavljanje CV-a, dovršavanje izvještaja, predstavljanje istraživačkih projekata, i uvijek prekoračeni rokovi; prepiske, naročito s Ilmom Rakusa, švicarskom spisateljicom, kao i sa Bogdanom Bogdanovićem; posjete Sveučilištu u Grazu i Elisabeth List, filozofkinji i prijateljici; posjete Beogradu, Novom Sadu, Sarajevu, Ljubljani ili drugamo, na javne rasprave; automehaničar; SOS telefon za žrtve obiteljskog nasilja; recenzije za urednike – kod datuma 23. aprila 1988, naletjela sam na Barthesovo *Carstvo znakova*, i sjećam se da je urednik bio izgubio

stranice s reprodukcijama iz mog originala knjige, što me je iritalo. Već sam bila naučila da nikad ne treba pisati negativan prikaz za urednika (no ovo se ne odnosi na Barthesa, koji naravno od mene nije dobio negativnu recenziju) jer onda nećeš biti plaćena a knjiga će ionako biti objavljena; između telefonskih poziva za rezervaciju dvorane za grupu „Žena i društvo”, za Filozofsko društvo ili za Orijentalističku sekciju, redova u banci, ispita koje sam održavala svaki tjedan kako bih rasteretila kraj akademske godine, gostujućih profesora, aktivnosti u inozemnim kulturnim centrima kada bi netko dolazio; posjeta kući na moru s čudesnim pogledom, odlazaka u poštu kako bih poslala pisma – sve je to funkcioniralo vrlo dobro.

Sva sam svoja predavanja držala četvrtkom da bih ostalim danima bila slobodna: kao docentica, kolegij azijskih filozofija; seminar iz indijske filozofije, seminar iz suvremene francuske filozofije; potom kao profesorica, jedan kolegij i samo jedan seminar tjedno. Te sam godine dovršavala rukopis *Divlje kritike*. Iz povijesti indijske filozofije, ispitna literatura za studente bila je obimna. Podijelila sam gradivo u tri perioda: antika, *daršane* („skolastika”) sve do kasnijeg devocijskog pokreta *bhakti*, te modernitet. Iz svakog su perioda trebali pročitati barem jednu knjigu. Ispit je bio usmen i mogao je potrajati pola sata. Tek kasnije, u Francuskoj, upoznala sam nastavni tip u kojemu studenti

nisu morali pročitati ni jednu knjigu – pod uvjetom da na ispitu znaju reproducirati predavanje profesora. Moj ispit nije bio lagan. Imala sam vrlo darovitu asistenticu, odabranu na teškom natječaju, jer bilo je još odličnih kandidata.

U aprilu 1988. bila sam u Sveučilišnom centru u Dubrovniku na konferenciji o ženskom pismu i tamo upoznala osobe koje će mi postati prijateljice i koje će me pozvati 1991. godine – među ostalim kolegama iz Beograda i Zagreba – da predajem na Univerzitetu Paris-7. Jugoslaven-ski nacionalizmi će ubrzo pokazati svoje strašno lice i u veličanstvenom gradu od bijelog kamena nad plavetnilom Jadrana vidjeli smo nekoliko javnih manifestacija mržnje. U dijelu Hrvatske sa srpskom većinom (Krajina), krajem ljeta 1990. godine barikade od balvana već su presjekle puteve. Tada smo bili zabrinuti za naše studente regrutirane u još uvijek nominalno „jugoslavensku”, dakle saveznu armiju. No uskoro će „jugoslavenska” značiti naprosto „srpska”. Moja je generacija nastojala ignorirati velikosrpske aspiracije nekih od onih koji su se nazivali Jugoslavenima, jer se za nas ostale, „jugoslavenski” odnosilo na sve građane zemlje. Još uvijek nismo prepoznavali funkcioniranje „praznog označitelja” u našem slučaju. Taj će nas prevariti još nekoliko puta.

U Beogradu smo ljeta 1991. gledali sve predstave jednog manje-više *off* kazališnog festivala s nekoliko ne-

zaboravnih komada. Teatar iz svih republika zajedno bio je zaista izvanredan. Onda smo krenuli na odmor u Tursku. Voljeli smo sve u vezi s tim putovanjem. Prošli smo kroz lijepi i vrlo evropski grad Sofiju i Bugarsku u kojoj je ipak bilo teško kupiti makar i jednu voćku u prolasku kroz prekrasne voćnjake koje je cesta presijecala unedogled. Gdje se od bezalkoholnih pića na ljetnoj vrućini moglo dobiti tek bijedno „citronče”, otrovno-žuto, plastično i umjetno. Lijepa džamija u Jedreni, vrletnom gradu, bivšoj prijestolnici, na evropskoj strani Turske. Magični Istanbul sa svojim natkrivenim bazarima, njegovim prelijevanjima, mostovi na Bosporu, a onda gostionice uz cestu prema Susurluku ili Bursi. Drugog augusta došli smo u kupališni grad Foça (po kojem, u Bosni, homonim Foča) na domaći turizam, plavo more, zrikavce, djevičanske plaže, ribu na žaru, lubenice, čudesno piće *ayran*, večernje šetnje uz obalu. Nailazili smo na riječi iz našeg jezika za koje nismo znali da su turske, otkrivali smo da su slavenski jezici s Balkana među glavnim stranim jezicima zbog valova doseljavanja u dvadesetom stoljeću. Ljudi iz treće generacije govorili su i njegovali svoj slavenski govor s ukusom i zadovoljstvom: „ćeif mi je”, rekao nam je jedan trgovac. Ubrzo će uslijediti još jedno veliko doseljavanje iz naših krajeva zbog rata, ali tada to nismo mogli znati.

Na povratku, bila sam sa svojim bratom, njegovom djecom, mojom majkom, na „okupljanju Ivekovića” sa-

zvanom u njihovoj rodnoj palanci, Klanjcu. Ničeg tu nije bilo neobičnog, ničeg senzacionalnog – a, uostalom, utvrdila sam da se, od onih koje sam poznavala, nitko drugi ne uzrujava oko takve besmislice skupa s takvom motivacijom; muška patrijaršija već odavno nije funkcionirala. Zašto, dakle, takav sastanak i tko se tome dosjetio? Ipak, bilo mi je drago što sam vidjela zelene bregove. Potom sam otputovala u Berlin kao „kulturalna multiplikatorica” na jednomjesečnoj stipendiji Njemačkog kulturnog centra. Išla sam u kino svaki dan, i prelazila u istočni Berlin vidjeti Egmonta Hessea koji je mukotrпно i s entuzijazmom uređivao ručno tipkani časopis *Verwendung*. Godinu dana kasnije (1989.) objavit će naš spomenuti književni kvartet. Retrospektivno, čini mi se da nije slučajno što je časopis izašao baš u vrijeme pada Zida, u novembru 1989.¹¹

Slučaj Rushdie je odjeknuo, kao pravi znak vremena. Govorila sam za Televiziju Sarajevo rekavši kako je netolerancija mogućnost svake religije, ne specifično islama. Moji su prijatelji, muslimanski teolozi građanskog i laičkog

11 Iz tog je zajedničkog eksperimentiranja tekst Rada Iveković-Ilma Rakusa (IRRI), „The Translator_being_translated”, *Tessera 6*, proljeće 1989, str. 59–62. DOI: <https://doi.org/10.25071/1923-9408.23585> kao i „Nous sommes en traduction” iz 1990. Radilo se o razmjeni višejezičnih epistolarnih eseja počev od jezika koje smo dijelile ili koji su nas dijelili. Objavila sam i jedan drugi tekst istog naslova kasnije u časopisu *Trans-européennes* n° 22, 2002, „Traduire, entre les cultures”, str. 121–145.

usmjerenja iz onodobnog Sarajeva, bili zadovoljni. Ali budućnost im je ostavila malo izbora u onom što će uslijediti.

Počeli smo održavati sastanke UJDI-ja – Udruženja za jugoslavensku demokratsku inicijativu – s velikim svejugoslavenskim susretom najprije u Zagrebu. Pokrenuli smo bilten *Republika*, kasnije će to postati časopis otpora u Beogradu koji će do svoje smrti 2016. godine voditi Nebojša Popov, bivši član časopisa *Praxis*.¹² Koča Popović, čuveni partizanski komandant, prije toga republikanski dobrovoljac u Internacionalnim brigadama u Španjolskoj, zbog čega je bio interniran u logoru Saint-Cyprien u Francuskoj, bivši Titov suradnik, bivši ministar vanjskih poslova koji je dao ostavku 1972. zbog slučaja beogradskih „liberala” i distancirao se od vlasti, bivši student filozofije na Sorbonne-i, nadrealistički pisac i član nadrealističkih krugova u Parizu i u Beogradu, prijatelj Marka Ristića koji je i sam bio veliki nadrealistički pisac, bio je s nama uz UJDI i slao nam poruke ohrabrenja iz Beograda. Ovaj ratni drug mog oca s kim sam kao dijete iz sveg glasa pjevala fran-

12 Nebojša Popov bio je jedan od ukupno osam profesora koji su u Beogradu 1972. izgubili zaposlenje na Univerzitetu i čiji su pasoši bili konfiscirani; ostatak radnog vijeka proveli su na Institutu za društvena istraživanja uz zabranu predavanja. Suradnici časopisa bili su otpušteni samo u Beogradu i neki su nastavili predavati u Zagrebu, uz određene poteškoće da u svojim sredinama objavljuju radove. Ali svaki od njih je, u načelu, uspijevao objavljivati u ostalim republikama.

cuske refrene, poslao mi je dvije razglednice koje će mi biti dragocjene i koje sam čuvala još za mog prvog boravka u jednom potkrovlju, u Parizu 1991. Poslije ih više nisam mogla pronaći.

Bilo je štrajkova. Vlast ih je odbijala priznati, eufemi-
stički ih određujući kao „obustave rada”. Smatralo se da u
samoupravnom socijalizmu radnici imaju sva druga sred-
stva na raspolaganju da izraze neslaganje i da se ispune
njihovi zahtjevi. Štrajkovi su pribježište trulog kapitaliz-
ma koji ne ostavlja nikakvu drugu alternativu. Teorijske i
političke analize intelektualaca i mnogih novinara bile su
katkad odlične, rasprava živa i unatoč svemu otvorena, bio
je to kraj jedne epohe i inhibicije su bile prevladane. Kri-
tike režima su stizale čak i iz Saveza komunista (koji se
nazivao *savezom*, a ne *partijom*, s idejom da to nije partija
u zapadnom smislu – i to zaista nije bila). U političkoj je
sociologiji bio nekoliko izrazito istančanih analiza tih štraj-
kova, naročito od sociologa Josipa Županova.

Axel Honneth došao je 1989. održati predavanje na
zagrebačkom odsjeku za filozofiju. Nakon majskih ispi-
ta, ponovo sam otišla u zapadni Berlin, s *Kvartetom*, koji
smo predstavile u Litteraturhausu kratkom jednočinkom
„Übertragen, sagt sie”. Posjećivale smo prijatelje na Istoku
grada, napose Egmonta Hessea. Za mene je to bio uvod
u mišljenje o prevodenju, uz brojne prevode na kojima

sam, uostalom, radila. U Zagrebu sam vodila majku na liječničke preglede. Moji gimnazijski razredi u Beogradu i Zagrebu slavili su dvadeset pet godina mature: bila sam na obje, sačuvala sam zadugo lijepe veze u Beogradu, gdje sam provela cijelo svoje osnovno školovanje i tri godine gimnazije, dok sam sa svojim zagrebačkim razredom pohađala samo jednu godinu i manje smo se poznavali. Ali sveučilišno obrazovanje stekla sam u Zagrebu, potom u Delhiju. U Beogradu smo u martu 1989. kod prijateljice s kazete gledali *Indijadu* Ariane Mnouchkine¹³, poznate režiserke i upraviteljice *Théâtre du Soleil*, prema tekstu Hélène Cixous. Već sam ranije, u teatru *Bouffes du Nord* kamo sam s tom namjerom bila došla nekoliko godina ranije (1985.), prisustvovala *Mahabharati* Petera Brooka; nešto sam malo čitala i poznavala Cixous, a Ariane Mnouchkine znala sam samo po čuvenju.

Počelo se kuhati između Slovenije i Srbije, a još ranije između Kosova i Beograda. Srbija je bojkotirala slovenske proizvode, a šačica nas je protiv toga protestirala pred Skupštinom, sigurno ne više od 1500 nesretnika. Svi smo se međusobno poznavali. Dugi štrajk rudara, koji su se žestoko borili s vlašću u Srbiji, odvijao se na Kosovu na-

¹³ Mnouchkine je kod nas bila poznata, i sa svojim je *Théâtre du Soleil* gostovala na BITEF-u, a još smo u Jugoslaviji pratili u nastavcima na domaćoj televiziji snimak njenog komada *1789.* o Francuskoj revoluciji (1974.) ili i njenog *Molièrea* iz 1978., oba izuzetna.

kon ukidanja autonomije te pokrajine. Istom smo prilikom gledali televizijski prenos manifestacije podrške rudarima direktno iz Ljubljane, iz dvorane Cankarjeva doma. Slovenci su stavljali žute zvijezde kako bi simbolizirali žrtve s kojima su se identificirali. Nacionalisti u Srbiji su to vrlo loše primili. Ante Marković, kompetentan inženjer i ekonomist, Hrvat nenacionalist, upravo je bio imenovan za premijera jugoslavenske federacije. Bit će posljednji na toj poziciji. Međunarodnoj zajednici više će odgovarati novi „demokratski izabrani” nacionalistički lideri, koji će vrlo brzo postati ratne vođe; no „demokratski legitimitet” trebalo je poštivati a historijska je amnezija već odavno izbrišala svako sjećanje na demokratske izbore koji su doveli čudovišta na političku scenu. Nekoliko je dana kasnije, Milošević službeno izabran za prvog predsjednika Srbije, a bio je već predsjednik Centralnog komiteta Saveza komunista Srbije. To je bio veliki okidač. Milošević je 28. juna 1989. požurio braniti srpsko pitanje usred Kosova već zahvaćenog strahom. Na Gazimestanu se obilježavalo 600 godina poraza Srba na Kosovu od turske ruke 1389.: Milošević je tom prilikom uz pompu otpočeo svoj nacionalistički ekspanzionistički i pansrpski program, uz prisustvo vedrog diplomatskog kora. Ubrzo se na sve strane proglašavaju autonomne oblasti, rehabilitiraju se imena bivših nacionalističkih vođa, postavljaju se spomenici

u nacionalnu slavu, prijeti se, utrkuje se tko će se bolje pripremiti za rat. Od sjednice jugoslavenske Skupštine u maju blokirano je i kolektivno savezno Predsjedništvo zajedničke zemlje.

Još uvijek sam pokušavala voditi normalan život. Odlazila sam u Rijeku, na more, kao i uvijek automobilom, i s nenadanim žarom posvetila sam se vrtlarenju. Tog ljeta 1989. ceste su bile pune automobila i prikolica iz Poljske i Čehoslovačke, vraćali su se u svoju zemlju tek kasno najesen. Poljaci su prodavali razne stvari od vrata do vrata. Turisti koji su postali emigranti. Često su spavali u svojim kolima, improviziranim kampovima. Čekali su da vide što će se dogoditi prije nego što se vrate. Lakše i češće su dobivali vizu za Jugoslaviju nego za zapadne zemlje.

S Jugoslavenima je bilo drugačije: ništa nas, osim novca, nije sprječavalo da putujemo u inozemstvo. Dovoljno je bilo imati važeći pasoš koji je svatko mogao brzo dobiti na šalteru, i nabaviti vizu ako ju je dotična zemlja zahtijevala. Od mladosti sam bez vize putovala u zapadnu Evropu, prije nego su je uveli. Francuska je uvela vize za Jugoslavena tek u vrijeme terorizma sredinom 1980-ih godina, i više ih nije ukinula. Danas se često zaboravlja da Jugoslavija nije bila dio Varšavskog pakta, Istočnog bloka, da nije bila iza „Željezne zavjese”. Ali vidjela sam jednu talijansku novinarku, prije nekoliko godina, kako snima cestu uz granični grad

Goriziju da bi „pokazala” kuda je prolazila čuvena zavjesa. Na tako otvorenoj granici (Italija–Jugoslavija) ljudi su radili i kupovali s jedne i druge strane! Već početkom 1980-ih godina, pri susretu s jednom značajnom pariškom intelektualkom u Parizu, shvatila sam da mi ne vjeruje kada sam, na pitanje kako sam uopće uspjela doći, odgovorila da mi za Francusku ne treba viza. Historijski me zaborav od tada ne prestaje čuditi. Njemu dugujemo činjenicu da se ritualno komemorirajući mrtve Berlinskog zida (koje, naravno, nikada ne treba zaboraviti ni umanjivati), naivno zaboravlja da su sadašnje žrtve Tvrđave Evrope daleko mnogobrojnije, a da se nitko oko toga ne uzrujava. Ali one nemaju auru koju su za Zapad imali oni koje je ovaj smatrao antikomunističkim članovima pokreta otpora.

Ipak, nadolazeće rušenje Zida neće se dogoditi u Jugoslaviji i neće izravno djelovati na nas niti će biti uzrokom urušavanja zemlje. Razlozi rasapa puno su kompleksniji, čak i ako se upisuju u isti kraj hladnog rata. Tog sam ljeta, na moru kamo sam se vratila, pripremala izlaganje za jednu konferenciju u Ljubljani. Provela sam ljeto s majkom. Ona je čitala i promatrala pučinu iz kuće; ja sam pisala i meditirala. Tek malo smo se bavile vrtom – samo granama i grmljem što nam je osvajalo terasu, pustivši da ostatak terena zaraste u prašumu. Četrdeset godina ranije tu ništa nije raslo – same krševite stijene. Moj otac je sve zasa-

dio, majka je vrtlarila kada je mogla. Meni je to došlo vrlo kasno, kad sam vidjela da se ona tim više ne može baviti. Krajem augusta / početkom septembra 1989. u Beogradu se održavala velika konferencija Nesvrstanih. Goran je bio tamo, kao i Ivan, moj brat. Trećeg septembra, ponovo sam s majkom automobilom pošla iz Rijeke za Zagreb – to je put koji traje samo tri sata. Pozlilo joj je u planinama, brzo sam je dovezla u sušačku bolnicu. Umrta je navečer. Imala je 84 godine.¹⁴

Bila je postala majka-kornjača, sjedinjena sa svojim naslonjačem. Takvu sam sliku kasnije našla kod Konstantinovića, čija je majka također bila „kornjača”, prema njegovu kazivanju.¹⁵ Majka je pušila cijelog života. Radila je također, bila u partizanima, a kad je odlazila u šumu povela je i mog brata, rođenog 1938. Partizanija je tada bila sigurnija nego sakrivanje u gradu. Ali nije ondje mogla čuvati malog dječaka. Ofanzive su bile žestoke. Morala je odlučiti da ga pošalje, u pratnji jednog ilegalca, s druge strane linije fronta, kod nepoznatih ljudi. Jedna ga je dobra obitelj prihvatila u malom baroknom gradu, i čuvala ga za ratnih godina, ali moji roditelji u partizanima nisu to sa sigurnošću

14 Rada Iveković, „La chose maternelle”, *Migrations littéraires* 16, proljeće 1991. (Paris), str. 93–95 ; „Le texte infini”, *ibid*, str. 95–97.

15 Radomir Konstantinović, *Dekartova smrt*, Novi Sad, Agencija „Mir”, 1996.

znali sve do kraja rata. Majka nikad nije prevladala bol i grižnju savjesti što je tako „napustila” svoje dijete. Potkraj života sastavljala je tekst, rukopis, započinjala iznova mnogo puta, o svojim sjećanjima na taj traumatični događaj koji ju je obilježio za cijeli život. Za nju je to bilo teže od partizana. Bila je angažirana intelektualka, vrlo politizirana, otvorena, radoznala, s filozofijom i ličnom mudrošću koje bih odredila kao budističke. Bila je nepokolebljiva i blaga. Nije se dala maltretirati, a znala je biti i tvrdoglava kao mazga. Uvijek me je bez rezerve podržavala, i njoj dugujem što sam sazdana kako jesam, kao i svaki trenutak hrabrosti. Također je bila feministkinja u mladosti, ali to ću otkriti tek kada dođe moj trenutak, jer sama nije pridavala nikakav značaj vlastitom putu.

Nazivala sam Gorana i Ivana. Nisam spavala te noći, bila sam u stanju obamrlosti. Nisam ih mogla dobiti. S Goranom sam se čula u zoru. Drago mi je što je umrla na obali mora, gdje je i rođena. Kremiranje se u Zagrebu održalo bez Gorana koji nije mogao doći prije kraja konferencije Nesvrstanih. Došao je tjedan dana kasnije i uputili smo se još jednom u Rijeku, u potrazi za tragovima sad već minulog života. Na tjedan dana, što je jedini tjedan odmora koji smo imali tog ljeta. Od tada više nikada nismo proveli dugi odmor na moru.

Smrt moje majke i nestanak zemlje isprepleli su se u meni u jedno. Ništa više nije bilo kao prije i od toga se ni-

sam oporavila. Nastavila sam kao da ništa nije bilo, i vidjela sam nadalje život, svijet, udvostručene, kao s distance. Duboka i potmula bol. Susrela sam Manfreda Franka koji je došao održati predavanje na Odsjeku za filozofiju u Zagrebu; držala sam predavanje u Beču, pa na simpoziju filozofa u Gornjem Milanovcu, prema jugu Srbije, nedvojbeno jedan od posljednjih dok su Jugoslaveni još bili ujedinjeni, pred raspad. Moj stariji nećak, Srđa, koji je živio sa mnom u Zagrebu u stanu moje majke, pošao je u vojsku, u Mladenovac blizu Beograda. Goran i ja smo ga potom posjećivali koliko smo mogli, kako bismo ga izveli iz kasarne. Trebalo ga je tamo i vraćati.

Sve se ubrzalo. Danilo Kiš umro je u oktobru 1989. Smrt moje majke podudarila se s njegovom, govorila sam si da toliko ne mogu podnijeti. Nisam ga lično poznavala, ali čitala sam ga. Trebalo je čitati Kiša. Odnekuda sam izrezala veličanstven fotografski portret, na kojem je prikazan „s mrtvom prirodom”, starom šivaćom mašinom u minijaturi koju je držao na dlanu na grudima, ozbiljnog izraza njegova nezaboravnog, fotogeničnog lica. Voljela sam sve njegove knjige. Obilježile su me *Mansarda* (1960.) i *Bašta, pepeo* (1965.), *Rani jadi* (1969.) također. Bila je to književnost pristupačna mladima čak i kad je pisao o teškim ili historijskim pitanjima vezanim za Drugi svjetski rat, kao što je često činio. Bio je nevjerojatan modernizator

i „urbanizator” književnosti u najboljem smislu, čudesan i moćan pripovjedač vrlo lijepa jezika. *Peščanik* (1972) je subliman i dubok roman, smješten u centralnoj Evropi, ali i potpuno univerzalan. Još se sjećam svog čuđenja, nešto ranije, u avionu kojim smo se vozili na simpozij u Dubrovnik, što fakultetski kolega iz Zagreba nije znao za nje-ga. Da ne govorimo o *Grobnici za Borisa Davidoviča* (1976) i drugim knjigama, nasumice. Kad sam kasnije došla u Pariz, kupila sam prevod *Peščanika* i darovala ga jednom dobrom prijatelju.

U novembru je pao Berlinski zid.

Za nas je to bilo uzbudljivo, ali sporedno, nije se doticalo našeg životnog iskustva. Pad zida za Jugoslavene nije bio oslobođenje, nego spektakl koji se događao drugdje, i koji smo vidjeli na televiziji, dok su nas puno zloslutnije i prijeteće stvari, bliže nama, uznemiravale. Nešto prije velikog raspada Jugoslavije, pojavile su se nove stranke, najavljujući se najprije kao debatni forumi. Posjetila sam ih nekoliko. Ideologije, političke orijentacije, bile su nejasne, a rastući nacionalizam još uvijek se nije činio kobnim. Novine su bile bogate raspravama i zanimljive, kupovala sam ih u naramcima svaki dan, toliko je najednom bilo svega za čitanje. Ali malo po malo uvlačio se strah. Političari, intelektualci i svi oni koji imaju pristup javnoj riječi puno su tome doprinijeli. Narod ih je slijedio, potom se

sve raspojasalo. To ne znači da u nasilju koje će slijediti na sve strane žrtve nisu mogle također postati krvnici.¹⁶

U proljeće 1990. godine, moj je drug Gvozden Flego zajedno s Gajom Petrovićem organizirao mali simpozij o postmoderni s francuskim filozofima u Zagrebu, na kojem sam sudjelovala. Upoznala sam kolege koji će mi kasnije pomoći da se smjestim u Parizu i nađem posao na fakultetu. Još sam uvijek bila utonula u žalovanje, ali pamtim srdačnost i dobro raspoloženje tog susreta.

Provodila sam tog ljeta puno vremena u Rijeci, katkad s prijateljima, Goran mi se nije mogao pridružiti. Za *Collège international de philosophie* u Parizu sam, kao tada vanjska suradnica, pripremala prijedlog za seminar za narednu godinu. Seminar je bio naslovljen „To drugo koje jesam” i bavio se indijskom i komparativnom filozofijom. Radila sam na orijentalizmu u filozofiji, napose suvremenoj i francuskoj.

U oktobru sam nekoliko dana provela u Parizu, na simpoziju o razlici među spolovima na *Collège international de philosophie*, koji je organizirala Héléne Cixous. Iskorištila sam priliku da ponovo vidim stare i nove prijatelje, prijatelje iz djetinjstva, a onda i one koje sam upoznala u

16 Mahmood Mamdani, *When Victims Become Killers, Colonialism, Nativism and the Genocide in Rwanda*, Princeton, Princeton University Press, 2001.

Indiji 1970-ih godina, kao i sasvim nove koje sam susretala na simpozijima.

U februaru 1991. stigla sam u Pariz kao profesorica. Bila sam pozvana na Sveučilište Paris-7, da držim seminar koji se bavio indijskom književnom dijasporom na engleskom. Zamolili su me da iz opisa kolegija izostavim Rushdieja, iz sigurnosnih razloga, jer je upravo bila proglašena fetva. Držala sam drugi seminar na *Collège-u*. Nisam došla da bih ostala. Vjerujući da ću ondje biti samo jedan semestar iskoristila sam vrijeme u Parizu kao nikad poslije. Pogledala sam sve izložbe, kazališne komade, sve filmove koje sam mogla. Što je moguće više sam posjećivala javne rasprave i konferencije, sretala sam mnoštvo svijeta. Skoro svi prijatelji koje i danas imam iz tog su razdoblja. Nekoliko vrlo dragocjenih prijatelja ili poznanika je umrlo, da i ne govorim o onima koji su umrli drugdje. Kad sam se manje-više definitivno smjestila u Parizu (iako u to nikad nisam bila sasvim sigurna), nije više bilo isto. Ne samo zbog anksioznosti izazvane ratom i egzistencijalnim problemima (zaposlenje, boravišna dozvola – ta međugra trajala je desetak godina), nego i zato što jednom kad se trajno nastaniš, sve se manje krećeš i postaješ manje prijemčiva a da ni sama ne znaš zašto. Potkraj mog boravka u trajanju od jednog semestra 1991, našla sam malo izdavača za knjigu proizašlu iz seminara. Ili, prije će

biti da je on mene našao. Načinila sam od toga knjigu na francuskom, ali još uvijek vrlo loše napisanu.¹⁷

Oružje je već zveckalo i nije se jasno vidjela perspektiva za Jugoslaviju zahvaćenu demonima uzajamnih nacionalizama, ali vratila sam se u Zagreb po svršetku tog semestra, 29. juna, dakle četiri dana nakon izbijanja rata, ako tako možemo nazvati kratku slovensku epizodu u junu 1991. koja je predstavljala uvod u veće sukobe. Čuvena rečenica mladog regruta savezne armije, kasnije emitirana na televiziji, sažela je za nas po svemu nadrealnu situaciju: „Oni kao hoće da se otcijepi, a mi im kao ne damo”. Još se moglo misliti da se svi pretvaraju. Majka jednog od mojih najboljih studenata koji je netom diplomirao telefonirala mi je izbezumljena, jer armija, još uvijek nominalno jugoslavenska, nije puštala vojnike koji su se već trebali vratiti, nego ih je, naprotiv, slala tamo gdje će se uskoro otvoriti front između Srbije i Hrvatske, u Slavoniju. Strani su mediji cijelo vrijeme miješali Sloveniju, Slavoniju, čak i Slovačku. Valja reći da se u ratu naročito dobro uči geografija.

Moj brat je tog ljeta došao na odmor iz Kaira gdje je živio. Poslala sam njegovog starijeg sina, Srđu, u svoju unajmljenu parišku garsonjeru, kako bi izbjegao mobilizaciju. Oprostila sam se s bratom i njegovom obitelji na kolodvoru

17 Rada Iveković, *Orients: critique de la raison postmoderne*, Pariz, Ed. N. Blandin, 1992.

u Zagrebu – oni su krenuli u Beograd gdje će obični prijatelje prije nego se ukrcaju na avion za Egipat. U atmosferi kolodvorskog oproštaja i poneke suze, imala sam dojam da igram u nekom već viđenom filmu – filmu nekoga drugog. Čula sam se čak kako izgovaram rečenice koje bi mogle biti iz filma: „Ne znam hoćemo li se opet vidjeti, dobro pazi na sebe...”. Sve je bilo u dvostrukom ključu tih dana, s jedne strane „stvarnost” koju bismo željeli ali koje ne može biti i tako je zadobila navodnike, i stvarnost koja teče a o kojoj još nemamo predstavu, za koju nemamo riječi, kao da se radi o životu nekoga drugog. Nismo vjerovali u ono što nam se događa.

Rat je postao sasvim opipljiv tog ljeta 1991, za nas nezaboravnog. Budući da se radilo o našem prvom ratu, nismo ga bili kadri prepoznati, čak ni kada je postao očigledan. Čekali smo da prođe kao gripa, da bismo konačno, „narednog tjedna”, krenuli na more kao i obično. Taj tjedan nikad nije došao. Iz tjedna u tjedan, čekali smo cijelo ljeto. Nije bilo odmora zbog rata. Provela sam ljeto u Beogradu jer Goran nije imao godišnji iz istog razloga. Televizije različitih republika već su se bile razdvojile, više nismo, kao prije, mogli gledati sve programe. Ali vozeći se iz Zagreba u Beograd, mogla sam utvrditi da nacionalističke propagande dobro prolaze i da imaju istu proceduru i sadržaj: nabrajalo se, najprije izmišljajući i anticipirajući ih, pokolje koje su „drugi” vršili nad „našim ženama i djecom” (često

sam zapravo tada mislila na Marseljezu). Tako su riječima pravdali stvarne odmazde protiv njih. Dovoljni su bili jedna kamera i jedan tenk; katkad bismo nalazili navlas iste slike s jedne i druge strane, s tekstovima sličnim ali proturječnih poruka. Gorljivo su se uzajamno nazivali ustašama i četnicima, parodirajući jedan drugi rat. „Identitet”, „nacija”, „kultura”, „zajednica”, „država”, „suverenost” postali su parole na svim stranama, osim nedvojbeno među Romima, od kojih su se neki, uostalom, trudili da ih prihvati okolna „nacija”. Nesrećom po njih, bili su jedini koji nisu tražili teritorij, i ostali su očigledno još jednom bez udjela, bez obzira na svoj politički izbor.

Išla sam tog ljeta na institut za filozofiju u Beogradu, i ne sjećam se jesam li predala svoj rad o Lyotardu tog jula ili prethodnoga, čak niti koji sam od dva teksta predala, monografiju o Luce Irigaray ili tu o Lyotardu. Institut nam je s vremena na vrijeme naručivao radove koje nismo mogli plasirati drugdje. Rad o Irigaray bio je objavljen u Beogradu¹⁸. Umiješao se rat, pa rad o Lyotardu, koji je trebao biti izdan kod sarajevskog izdavača nikad nije objavljen. Dijelovi su ponovo napisani na francuskom za knjigu o tom autoru koji će za mene ostati vrlo važan.¹⁹

18 Rada Iveković, „*Luce Irigaray: Govoriti nikad nije neutralno, ili: psihoanaliza filozofije i psihoanalize*”, *Filozofski godišnjak* 3, Beograd, 1990, str. 188–236.

19 Rada Iveković, *Le sexe de la philosophie. Jean-François Lyotard et le féminin*, Paris, L'Harmattan, 1997.

Tog sam ljeta, točnije 14. augusta 1991, zadnjim autobusom otputovala iz Beograda za Zagreb, zabrinuta za radno mjesto i za ispite studenata u slučaju da iskrсне neka granica. Svašta se moglo dogoditi. Već nije bilo vlaka ni aviona. Autobus je vozio deset sati umjesto uobičajena četiri. Zaustavljale su ga i pregledavale nebrojene neodređive milicije. Nismo znali tko su; svi su šutjeli. Dva mlada stranca, koji su izgledali kao Indijci ili Tamili iz Šri Lanke, bili su prisiljeni izaći na jednoj od takvih barikada. Nesretni migranti bez sumnje su pokušavali doći u Evropu na mala vrata, bježeći od nasilja u svojoj zemlji, slabo obaviješteni o ratovima koji se vode drugdje. Jesu li preživjeli? Kratko nakon mog povratka, radio u Hrvatskoj javio je da je veliki broj tenkova napustio Beograd i krenuo prema zapadu. Nazvala sam Gorana da mu to kažem. „Znam”, rekao je. „Noćas nisam mogao oka sklopiti, izlazili su iz kasarne u blizini.”

U trećem tjednu augusta otišla sam na konferenciju u Švicarsku, u oblast Romanche koja je marno kovala svoj kulturni identitet, što mi se činilo apsurdnim. U pauzama između izlaganja bila sam prikovana za vijesti. Tog tjedna pao je Gorbačov, srušen udarom od kojeg ga je „spasio” Boris Jeljcin kako bi ga potom konačno dotukao. Situacija se činila vanrednom. Na simpoziju je bio jedan nevjerovatan i megalomanski kubanski pisac koji je tvrdio da će naslijediti Fidela Castra na mjestu predsjednika, i za kojeg

se činilo da istovremeno podržava režim i opoziciju (poznawali smo tu vrstu stava u Jugoslaviji). „Pratite priču i jednog dana ćete vidjeti”, govorio je. Nisam nikad od tad vidjela njegovo ime u kubanskim pričama, ali feljton možda nije dovršen... Moj nas je nećak u Parizu zabrinuo jer je, zaljubivši se u jednu lijepu Poljakinju, isključio telefon, zaboravio ga ponovo uključiti i više nije davao znake života. Morali smo mu poslati posrednike, jer smo već postali paranoični.

Kad sam se vratila u Zagreb, jer su počinjali ispiti i akademska godina 1991, našla sam da je telefonska veza s Beogradom definitivno presječena i više nisam mogla telefonirati Goranu osim posredstvom prijatelja ili obitelji u Sarajevu. Nisam znala što da radim. Zatražila sam vizu za Francusku jer sam išla na simpozij u Céret, suorganiziran s prijateljima iz *Collège international de philosophie*, koji se održavao u trećem tjednu septembra 1991. Tematizirao je filozofske odnose između Indije i Zapada. Uz Francuze i Petera Sloterdijka, došli su brojni indološki i sinološki filozofi iz različitih dijelova tadašnje Jugoslavije (Bosna i Hercegovina, Srbija, Hrvatska): bio je to posljednji zajednički susret jer su neki već pokazivali nacionalistička stremjenja.

Dok sam održavala ispite, u Zagrebu su se počele oglašavati uzbune za zračnu opasnost. Ali nije bilo nikakvog bombardiranja (jedino će se dogoditi kasnije, nenajavljeno),

a hajke u nacionalističkim medijima anticipirale su riječima nasilje drugih, pravdajući tako vlastito realno nasilje kao obranu. Prisiljeni dvaput silaziti u improvizirana podrum-ska skloništa, neki inače razboriti ljudi izlazili su preobraćeni u nacionaliste. Mehanizam je bio vrlo djelotvoran. Oni koji nisu pristajali surađivati u ratnim naporima gradeći skloništa, bedeme od vreća punjenih pijeskom, koji nisu prekrivali svoje prozore ili su odbijali sići u sklonište, u toj su atmosferi krda već smatrani neprijateljima. Naročito ako su on ili ona imali obitelj ili poznate veze u Beogradu.

Ponovo sam otputovala u Pariz kako bih sudjelovala na simpoziju u Céretu i tada sam odlučila da se ne vratim ako izbije rat i zemlja se raspadne. Ali ipak sam se vratila, toliko je toga trebalo urediti. Još sam našla vremena da autom, mojom „katricom” proizvedenom u Sloveniji, požurim u Rijeku gdje sam trebala riješiti stvari oko kuće i kamo me uvijek, uvijek vuče želja. Cijelim putem vozila sam između kamiona novih hrvatskih milicija, hrvatske vojske u nastajanju, koja se još uvijek zvala *garda*, i od kojih se neki nisu ustručavali nositi oznake ekstremne desnice koja se pozivala na Drugi svjetski rat, znak „U” na glavi, crni rubac na čelu. Naizgled, još uvijek nedisciplinirana milicija. Jednako su tako u Srbiji nosili suprotne oznake, ali u istom duhu. Oprostila sam se s kućom svog djetinjstva. Vratila sam se onamo tek nakratko, trinaest godina kasnije.

Sirene su u Zagrebu zavijale nekoliko puta dnevno. Trebalo je tada skloniti se s javnih površina i požuriti prema skloništima. Nisam to radila. Objavila sam tekst u kojem sam napisala da taj grad, militariziran i s nacionalističkim milicijama u ophodnji, više nije moj i da ne želim surađivati s ratom. Bilo je to loše primljeno u nacionalističkim krugovima u Hrvatskoj, i katkad dobro primljeno drugdje iz, nažalost, pogrešnih razloga. Vjerovala sam da još imam prijatelje koji misle kao ja, no strah je ušutkao mnoge. Dok je trajao rat, nije bilo moguće govoriti na takav način. Magazin koji je objavio tekst nestao je nakon tog broja s kioska u Hrvatskoj i više se nije prodavao. Neki su mi pisali ili telefonirali da bi me vrijeđali ili da bi mi prijetili, drugi da bi mi čestitali. Susjedi su dolazili reći da je nedopustivo što ne silazim u sklonište za vrijeme uzbune, i sumnjicali su me za izdaju.

Smjestila sam prijatelje u stan i 25. oktobra 1991., nakon završetka jedne uzbune, sjela u auto pa požurila u Graz. Nikako nije trebalo čekati narednu, jer u tom slučaju ne bi bilo moguće naći se na ulici. Srećom, tek je dvadesetak minuta vožnje bilo do nove granice sa Slovenijom. Uspjela sam udariti jedan auto u Ljubljani, nervozna kakva sam bila, a žena koja ga je vozila prihvatila je gotov novac da obnovi boju ne postavljajući previše pitanja. Još uvijek pamtim njeno lice. Filozofkinja Elisabeth List dočekala me je u Grazu kao i puno puta prije i nakon toga. Pokušala sam

telefonirati Goranu u Beograd, da mu kažem da odlazim ali Austrija je, kao i Njemačka, već bila presjekla telefonske veze sa Srbijom. Ostavila sam auto pred vratima moje prijateljice i vlakom otputovala u Pariz.

Poslala sam nećaka kod oca u Egipat i ponovo sam se smjestila ondje. Nisam imala posao, ali mnogi su se prijatelji potrudili pomoći mi da nađem privremeni posao na *CNRS-u*, na *Collège de France* ili na fakultetu u narednim godinama. Bila su to uglavnom zaposlenja u trajanju od tri do šest mjeseci, ugovori na određeno vrijeme, nestalni (nepriznati za radni staž), s prekidima od po nekoliko mjeseci svaki put. Ali tada još uvijek nije bilo paranoje oko boravišne dozvole i prilično sam lako uspjela dobiti produženje prvi put. Kada se rat proširio na Bosnu i Hercegovinu, to više nije bio slučaj. Tražila sam izdavače za knjige i nisam ih nalazila. Gomilala sam rukopise, objavljujući u Francuskoj tek nekoliko članaka a češće izvan Francuske. Otkrila sam jednu intelektualno otvorenu a institucionalno zatvorenu Francusku, i puno dobronamjernih prijatelja.

Kad sam došla u Francusku, morala sam prevoditi samu sebe. Ne toliko prevoditi svoje tekstove i knjige – što sam smatrala uzaludnim gubitkom vremena, i od čega sam odustala, jer je završavalo tako da sam ih iznova pisala, ne nalazeći izdavača – nego pronaći svoj novi jezik. Trebalo je sudjelovati u konverzacijama, u razmjenama, u intelektualnom radu, u pisanju na francuskom ili na engleskom

na osnovi zalihe referenci i okvira razumljivog u novom okruženju. Trebalo je modificirati svoje koordinate i reference. Citirati moje učitelje i izvore, moje štivo izvan onog što sam čitala na francuskom nije bilo dovoljno, nije značilo ništa. Strana imena još uvijek ne prolaze. Na francuski ni tako važni ljudi kao Konstantinović i Bogdanović još uvijek nisu prevedeni, da i ne govorimo o ostalima. Francuska ne pokazuje zanimanje niti intelektualnu ili historijsku radoznalost za ovaj dio Evrope. Moj intelektualni život ili moj naprosto prethodni život bili su neprevodivi a rijetko i zamislivi za moje sugovornike. Uz te posebne okolnosti u Francuskoj, cijelo jedno životno iskustvo nestalo je s nestankom zemlje porijekla, jednako kao i moje reference, citati, dječje pjesmice, sjećanja, imena, koordinate. U načelu, ne postavljaju mi pitanja o mom prethodnom životu. Moji novi prijatelji ne poznaju stare, moju porodicu, knjige koje sam čitala, ne zamišljaju mjesta na kojima sam odrasla. Opći historijski zaborav udarcem političke amnezije izbio je cijelo jedno životno iskustvo i dugo trajanje kojega se ne prisjećamo bez klišeja. Bio je to ipak život kao i svaki drugi. Iz prethodnog u ovaj život prošla sam gola i bez prtljage, samo s onim što je ovdje bilo prepoznatljivo.

Goran je otišao sredinom novembra 1991., kada u Beogradu više nije ostalo nikakve nade; nije bio siguran niti da može mirno prijeći granicu. Bio je to jedini mogući izbor. Da

je ostao, svrstao bi se uz Miloševića, zbog same činjenice da se nalazio u Srbiji i djelovao u federalnom ministarstvu koje je postalo isključivo srpsko, jer su ga ostali zaposlenici napuštali jedan po jedan. Bio je službenik u Ministarstvu vanjskih poslova u Beogradu, direktor Odjela za Evropu, i skoro jedini koji je uz svog ministra Budimira Lončara, zvanog Leko, još uvijek branio nepodijeljenu Jugoslaviju u nadi da se tako može izbjeći rat. Drugi službenici, koji su se mogli vratiti u svoje republike, već su se bili povukli, ostalo je tek nekoliko Srba i Crnogoraca, kao i onih, iz drugih dijelova zemlje, koji su izgradili život u Beogradu ili se još nisu mogli odlučiti. Svakog su utorka Goran i ministar odlazili u Haag kako bi se ondje, pod paskom evropske trojke zadužene za Jugoslaviju i predvođene Italijom, susreli s vođama šest saveznih republika i dvije autonomne pokrajine u sastavu Srbije. Govorila sam mu da mi se pridruži u Parizu i lagala da sam našla posao. Odgovarao bi mi svaki put kako će neizostavno doći narednog utorka ako se pokaže da nema više nikakve šanse i da pregovori neće uspjeti. Potrajalo je to cijelu jesen. Konačno je sjeo na avion za Beč, potom vlakom u Graz i stigao u Pariz 18. novembra, na dan pada Vukovara, mojim autom koji je uzeo od Elisabeth.

Tada je postalo jasno da se nećemo vratiti, premda smo još uvijek gajili neku nadu. Ne mogavši tada ni kasnije, iako frankofon, naći posao u Francuskoj, čak niti zadugo

dobiti papire, Goran se brzo angažirao da pronađe posao drugdje, najprije kao privatno lice u misijama UN-a, a kasnije u jednom neovisnom međunarodnom institutu za istraživanje i političke konzultacije. Otišao je u New York 15. februara 1992.; kao i ja, imao je samo privremene ugovore. Kasnije će raditi na Haitiju, u Južnoj Africi, u Guatemali, u Afganistanu, ne računamo li kraće pojedinačne misije. U razdobljima između ugovora pokušavao mi se pridružiti u Parizu ne uspijevajući uvijek, jer nismo imali „odgovarajuće” papire. Odlučili smo da ćemo se smjestiti tamo gdje jedno od nas nađe manje ili više sigurno zaposlenje. Ali nikad ga nismo uspjeli naći na istom mjestu i na koncu smo nastavili naš bračni život u stalnom putovanju, kakav je uvijek bio. Ovaj put su udaljenosti bile puno veće, s kontinenta na kontinent. Nastavila sam tražiti posao.

Živjela sam u garsonjeri sastavljenoj iz dvije djevojačke sobe, s tušem, u ulici Claude Bernard. Na par koraka od ulice Mouffetard gdje bih pila kavu na tržnici, i nedaleko od Sveučilišta Paris-7 ili Collège-a, gdje sam predavala. Moja prijateljica Christiane Gascon, koju sam upoznala 1970-ih godina u Indiji, stanovala je nedaleko i katkad bih se smjestila kod nje kada bi ona odlazila na put. Ondje sam primila Gorana kada je konačno uspio doći, u toplom trosobnom stanu punom trofejnih suvenira s putovanja u daleke zemlje – Haiti, Meksiko, Indija.

Pomagali su nam istinski prijatelji.
Borba za papire trajat će godinama.

•

DEKLARACIJA O ZAJEDNIČKOM JEZIKU

•

Suočeni s negativnim društvenim, kulturnim i ekonomskim posljedicama političkih manipulacija jezikom i aktualnih jezičnih politika u Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, Hrvatskoj i Srbiji, mi, doljepotpisani, donosimo

DEKLARACIJU O ZAJEDNIČKOM JEZIKU

Na pitanje da li se u Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, Hrvatskoj i Srbiji upotrebljava zajednički jezik – odgovor je potvrđan.

Riječ je o zajedničkom standardnom jeziku policentričnog tipa – odnosno o jeziku kojim govori više naroda u više država s prepoznatljivim varijantama – kakvi su njemački, engleski, arapski, francuski, španjolski, portugalski i mnogi drugi. Tu činjenicu potvrđuju štokavica kao zajednička dijalekatska osnovica standardnog jezika,

omjer istoga spram različitoga u jeziku i posljedična međusobna razumljivost.

Korištenje četiri naziva za standardne varijante – bosanski, crnogorski, hrvatski i srpski – ne znači da su to i četiri različita jezika.

Inzistiranje na malom broju postojećih razlika te nasilnom razdvajanju četiri standardne varijante dovodi do niza negativnih društvenih, kulturnih i političkih pojava, poput korištenja jezika kao argumenta za segregaciju djece u nekim višenacionalnim sredinama, nepotrebnih „prevođenja” u administrativnoj upotrebi ili medijima, izmišljanja razlika gdje one ne postoje, birokratskih prisila, kao i cenzure (te nužno auto-cenzure), u kojima se jezično izražavanje nameće kao kriterij etno-nacionalne pripadnosti i sredstvo dokazivanja političke lojalnosti.

Mi, potpisnici ove Deklaracije, smatramo da

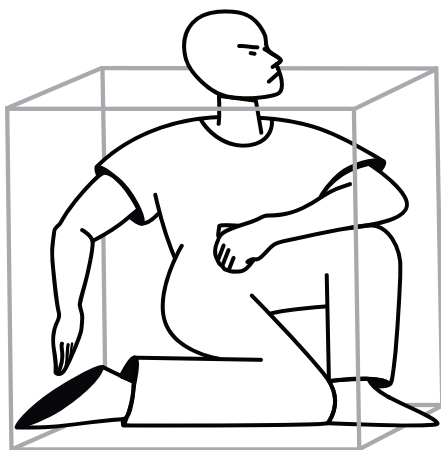
- činjenica postojanja zajedničkog policentričnog jezika ne dovodi u pitanje individualno pravo na iskazivanje pripadnosti različitim narodima, regijama ili državama;
- svaka država, nacija, etno-nacionalna ili regionalna zajednica može slobodno i samostalno kodificirati svoju varijantu zajedničkog jezika;
- sve četiri trenutno postojeće standardne varijante ravnopravne su i ne može se jedna od njih smatrati jezikom, a druge varijantama tog jezika;

- policentrična standardizacija je demokratski oblik standardizacije najbliži stvarnoj upotrebi jezika;
- činjenica da se radi o zajedničkom policentričnom standardnom jeziku ostavlja mogućnost svakom korisniku da ga imenuje kako želi;
- između standardnih varijanti policentričnog jezika postoje razlike u jezičnim i kulturnim tradicijama i praksama, upotrebi pisma, rječničkom blagu kao i na ostalim jezičnim razinama, što mogu pokazati i različite standardne varijante zajedničkog jezika na kojima će ova Deklaracija biti objavljena i korištena;
- standardne, dijalekatske i individualne razlike ne opravdavaju nasilno institucionalno razdvajanje, već naprotiv, doprinose ogromnom bogatstvu zajedničkog jezika.

Stoga, mi, potpisnici ove Deklaracije, pozivamo na

- ukidanje svih oblika jezične segregacije i jezične diskriminacije u obrazovnim i javnim ustanovama;
- zaustavljanje represivnih, nepotrebnih i po govornike štetnih praksi razdvajanja jezika;
- prestanak rigidnog definiranja standardnih varijanti;
- izbjegavanje nepotrebnih, besmislenih i skupih „prevođenja” u sudskoj i administrativnoj praksi kao i sredstvima javnog informiranja;
- slobodu individualnog izbora i uvažavanje jezičnih raznovrsnosti;

- jezičnu slobodu u književnosti, umjetnosti i medijima;
- slobodu dijalekatske i regionalne upotrebe;
- i, konačno, slobodu „miješanja”, uzajamnu otvorenost te prožimanje različitih oblika i izričaja zajedničkog jezika na sveopću korist svih njegovih govornika.

BIOGRAFIJE

Mirko Kovač (Petrovići, 1938 – Rovinj, 2013), prozni i dramski pisac, esejista, TV i filmski scenarista. Studirao je dramaturgiju na Akademiji za pozorište, film i televiziju u Beogradu. Već od prve objavljene knjige, romana *Gubilište*, neprestano je u konfliktu sa režimima kako u Jugoslaviji tako i u postjugoslovenskim državama. Napadi koje je doživeo zbog ovog romana, nastavili su se i nakon njegove drame *Osipate se polako, vaša visosti*, izvedene u Kamernom teatru u Sarajevu, zbog navodnih aluzija na Josipa Broza. Drama *Iskušenje* postavljena u mostarskom Narodnom pozorištu doživjeće istu sudbinu. Njegova zbirka pripovedaka *Rane Luke Meštrevića*, za koju je dobio nagradu „Milovan Glišić”, zbog kritičkog i mračnog tretmana stvarnosti u tadašnjoj SFRJ biva dve godine nakon objavljivanja povučena iz knjižara.

Pripadao je neformalnoj književnoj grupi sa Danilom Kišom, Borislavom Pekićem i Filipom Davidom, baziranoj na prijateljskim odnosima i bliskim književno-političkim

stavovima, ne na zajedničkoj poetici. I danas se smatra jednim od najvećih jugoslovenskih pisaca.

Sa Filipom Davidom osniva Forum pisaca, alternativu desničarskom Udruženju književnika Srbije. Veliki je kritičar režima Slobodana Miloševića i njegove nacionalističke političke agende. Njegov politički angažman dovešće 1991. do fizičkog napada na njega od strane Šešeljevih pristalica, zbog čega će Kovač napustiti Beograd i preseliti se u Rovinj. Tamo postaje saradnik nedeljnika *Feral Tribune* i kritičar hrvatske nacionalističke vlasti.

Autor je sledećih romana: *Gubilište* (1962), *Moja sestra Elida* (1965), *Malvina* (1971), *Ruganje s dušom* (1976), *Vrata od utrobe* (1978), *Uvod u drugi život* (1983), *Kristalne rešetke* (1995), *Grad u zrcalu* (2007).

Objavio je zbirke pripovedaka: *Rane Luke Meštrovića* (1971) i *Nebeski zaručnici* (1987); zbirke eseja *Europska trulež* (1986), *Europska trulež i drugi eseji* (1994) i *Cvjetanje mase* (1997), knjigu filmskih scenarija *Okupacija u 26 slika i drugi scenariji* (1990). S Filipom Davidom objavio je *Knjigu pisama* (1998). Izabrana proza u šest tomova objavljena je u Sarajevu 1990. godine.

Napisao je scenarije za filmove: *Mali vojnici* (1968), *Lisice* (1970), *Muke po Mati* (1974), *Okupacija u 26 slika* (1978), *Dunavski znak / Usijanje* (1979), *Pad Italije* (1982), *Večernja zvona* (1985), *Dan za tetoviranje* (1991).

Dela su mu prevedena na švedski, francuski, nemački, slovenski, španski, italijanski, holandski, mađarski, poljski, češki i slovački jezik.

Dobitnik je mnogih uglednih književnih nagrada, poput NIN-ove nagrade (1978., 1986), Andrićeve nagrade (1980), Tucholsky Prize (1993), Herderove nagrade (1995), nagrade „Bosanski stećak” (2003) i nagrade „Vilenica” (2003), kao i nagrade „Vladimir Nazor” (2008), „August Šenoa” (2008) i „13. jul” (2008).

Premинуo je 19. avgusta 2013. u Zagrebu, a sahranjen je u Rovinju.

Rada Iveković (Zagreb, 1945), profesorka, specialistkinja za indijski pluriverzum, spisateljica. Njena istraživanja i intelektualni interesi uključuju komparativnu i azijske filozofije, političku filozofiju, feminističku teoriju i filozofije, savremene evropske i naročito francusku filozofiju, orijentalizam u zapadnoj misli, žensko u filozofiji, postkolonijalne i dekolonijalne teme, pitanja nacije i problem nacionalizma, evropskog identiteta, države, građanstva, nasilja i rata, pitanje granica, demokratije i migracija. Smatra da su rodna nejednakost i druga isključenja, poput podređenih uključenja (na primer, diskriminacija na osnovu pola, nacionalnog državljanstva, etničke pripadnosti, kolonizacije) politički i istorijski fundamentalni i konstitutivni za

društvo, a podržavani deljenjem (raz)uma (*partage de la raison*) koje se mora i može prevladati. U ratnim i postratnim događanjima u jugoslovenskim zemljama, ona brani antipatrijarhalan, antinacionalistički i antirasistički stav.

Radi i živi u Parizu, a pohađala je školu u Beogradu, diplomirala u Zagrebu, doktorirala na Delhijskom univerzitetu, habilitirala u Parizu. Predavala je na Odsjeku za filozofiju Sveučilišta u Zagrebu, na Université de Paris-7 (Jussieu) i Université de Paris-8 (St. Denis). Bila je direktorka programa na Collège international de philosophie u Parizu (2004-2010) gde paralelno predaje, i pozivana profesorka na više univerziteta u raznim mestima, među kojima Università La Sapienza, Rim, Karl-Franzens Universität, Graz, The University of Pennsylvania, Philadelphia, Johns Hopkins University, Baltimore, Jadavpur University, Kolkata, Asia Research Institute, Nacionalni univerzitet, Singapur, International Institute for Cultural Studies, Chiao Tung University, Hsinchu (Taiwan) itd.

Objavila je brojne studije, eseje i članke na filozofske teme, a među ostalim i ove knjige:

- *Rana buddhistička misao*, Sarajevo, V. Masleša, 1977.
- *Pregled indijske filozofije*, Zagreb, Institut za filozofiju, 1981.
- *Druga Indija*, Zagreb, Školska knjiga, 1982.

- *EEJI - Epistolarni eseji*, sa Bogdanom Bogdanovićem, Beograd, Prosveta, 1986.
- *Sporost – oporost*, Zagreb, Grafički zavod Hrvatske, 1988.
- *Indija - Fragmenti osamdesetih. Filozofija i srodne discipline*, Zagreb, Bibiloteka Filozofskih istraživanja, 1989.
- *Benares. Esej iz Indije*, Zagreb, GZH, 1990.
- *Orients. Critique de la raison postmoderne*, Paris, Noël Blandin, 1992.
- *Jugoslawischer Salat*, prevod Katrin Becker, Graz, Verlag Droschl, 1993.
- *Vjetar ide na jug i obrće se na sjever* (sa Biljanom Jovanović, Marušom Krese, Radmilom Lazić), Beograd, Radio B92 i Apatridi, 1994.
- *La balcanizzazione della ragione*, prev. s fr. Paolo Virno, Nicole Janigro i dr., Rim, Manifestolibri, 1995.
- *Le sexe de la philosophie. Jean-François Lyotard et le féminin*, Paris, L'Harmattan, 1997.
- *Autopsia dei Balcani. Saggio di psico-politica*, prev. s franc. Rosella Prezzo, Milano : Raffaello Cortina, 1999.

- *Autopsie des Balkans. Ein psycho-politischer Essay*, prev. s franc. Ilona Seidl, Graz, Droschl, 2001.
- *From Nation to gender*, ur. sa Julie Mostov, Ravenna, Longo Editore, 2002.
- *Le sexe de la nation*, Paris, Léo Scheer, 2003.
- *Dame Nation. Nation et différence des sexes*, Ravenna, Longo, 2003.
- *Partitions. Reshaping States and Minds*, sa Sanjayom Chaturvedijem, Stefanom Bianchinijem i Ranabikom Samaddarom, London, Routledge-Francis & Taylor, 2005 (indijsko izdanje 2007).
- *Captive Gender. Ethnic Stereotypes & Cultural Boundaries*, Delhi, Kali for Women – Women Unlimited, 2005.
- *L'éloquence tempérée du Bouddha. Souverainetés et dépossession de soi* Paris, Klincksieck, 2014.
- *Les Citoyens manquants*, Marseille, Al Dante, 2015.
- *Réfugié-es. Les jetables*, Marseille, Al Dante, 2016.
- *Politiques de la traduction. Exercices de partage*, predgovor Etienne Balibar, Paris-Marseille TERRA-HN, biblioteka AlterEgo, 2019 (online open-access);

- U pripremi: *Politike prevođenja*, prev. s fr. Milena Ostojić, Zagreb, Fraktura.

SADRŽAJ

O PROJEKTU <i>ZAJEDNIČKA ČITAONICA</i> / 5
(NE)PRILAGOĐEN - Mirko Kovač / 11
PRIJE I POSLIJE - RADA IVEKOVIĆ / 41
DEKLARACIJA O ZAJEDNIČKOM JEZIKU / 83
BIOGRAFIJE / 91

Edicija: Zajednička čitaonica

Urednici: Vladimir Arsenijević i Igor Štiks

Izvršni urednik: Danilo Lučić

Komunikacije i spoljni poslovi: Milena Berić

Administracija i finansije: Milan Adnađ

Dizajn korica: Johana Bogičević

Lektura: Nađa Parandilović

Štampa: Caligraph (caligraph.rs)

Tiraž: 1000

Beograd, 2021. godine

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

ISBN 978-86-81632-07-9

COBISS.SR-ID 39726345
